

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1974 — Ч. 9 (165)

**М. ПРИХОДЬКО: З НЬЮ-ЙОРКСЬКИХ
ПОЕЗІЙ**

—: 800-РІЧЧЯ ПОЛТАВИ

О. ІЗАРСЬКИЙ: ПОЛТАВА

**Б. КРАВЦІВ: РЕНЕСАНС
І ГУМАНІЗМ НА УКРАЇНІ**

**С. ЛОБАС: РОЗДУМИ БІЛЯ
МОНУМЕНТА В СТЕПУ**

О. ДИБИЧ: САМВИДАВ У КИЄВІ

**“SUČASNIST” — SEPTEMBER 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"
ІЗ СЕРІЇ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Ч.11/30/. Іван Лисяк-Рудницький, **МІЖ ІСТОРІЄЮ І ПОЛІТИКОЮ**, Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки, Мюнхен, 1973, 441 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірник праць і статей відомого українського еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького на історичні й політичні теми — з нової української історії 19 і 20 сторіч. Окремі статті стосуються М. Драгоманова, І. Франка, В. Липинського, М. Хвильового.

Ціна 7.90 дол.

Ч.12(31). Анатоль Камінський, **ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ**, Мюнхен, 1973, 236 стор.

Третя з черги — після *На новому етапі* (1965) та *За сучасну концепцію української революції* (1970) — праця відомого українського еміграційного публіциста Анатолія Камінського з розглядом проблем української національної революції під сучасну пору. Автор аналізує різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної політики СРСР.

Ціна 4.90 дол.

Ч.13(32). Документи ч. 7. **ЗА ЩО УСУНУЛІ ШЕЛЕСТА?** Мюнхен, 1973, 72 стор.

Передрук вступного слова і першого розділу із розгромленої в СРСР книжки кол. першого секретаря ЦК КПУ та члена Політбюра ЦК КПРС Петра Шелеста *Україно наша Радянська*, як також в *Комуністі України* із засудженням цієї книжки та схвальних рецензій на неї О. Носенка, Ю. Смолича та В. Козаченка, друкованих у радянських журналах після її появи.

Ціна 1.50 дол.

Ч.14(33). Документи ч. 8. Іван Дзюба, **ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ ИЛИ РУССИФИКАЦИЯ?** Перевод с украинского, Мюнхен, 1973, 306 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Надруковано в порозумінні з Фондом ім. Герцена в Амстердамі.

Російський переклад широковідомого трактату І. Дзюби про сучасну русифікаційну політику кремлівського режиму в УРСР. Книжка попереджена передмовою від видавництва "Сучасність"

Ціна 7.95 дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1974, Ч. 9 (165)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

З НЬЮ-ЙОРКСЬКИХ ПОЕЗІЙ

Марина Приходько

NEW YORK BLUES

I

Карго життєвської прози,
Людську зневіру і втому
Пізній автобус розвозить
З праці додому.

Мертві в долоню кладуть
За перевіз гроші і здачу
Рахуючи на ходу,
Не знають — не чують — не бачать.

В очах перегар суму,
Погляд погаслий, смиренний.
Життя пережована гума —
Хліб наш щоденний.

Іі

Натомилась.
Спина ниє —
ніг немає.

Млинським каменем
на шиї
зло безкрає.

Невблаганне,
безіменне,
зло безлике;

Перетерплене,
буденне,
зло велике;

4 Що нема на нього

ліку —
ні поради.

Людських душ

німі каліки
сидять рядом,

Сидять поруч,

а між ними
лягли — далі:

Терпка гореч

особистої
печалі.

І нема туди

ні мосту —
ані броду.

І один лиш вихід:

просто —
камінь в воду.

Піде хвиля по воді.

Все.
По всьому...

Безнадійна,

безпросвітна,
крайня втома.

... Ganz dunkel ist dein Stirn von dem ich wehte
Und deine Haende sind aus Ebenholz.

R. M. Rilke

Поїзд ішов під землею, люди проходили мимо,
Сідали поруч, читали газети, жували ґуму;
І ніхто з них не помічав юнака, що сліпими очима
Усе в себе вбирив з виразом невисловного суму.

О, ти світло самотнє, що просвітлюєш людських
кріпостей стіни,
Святая святих в гебані різьбленого обличчя,
Многострадальне chiaroscuro проміння і тіні,
Ти мені душу зводиш болем, ти мене до себе з темряви
кличеш.

Ти мене, безборонну, по спіралі жалю
 З пекла Гарлему, за руку взявши, виводиш до раю,
 Де янгольські хори голубих нот скрижали
 На синкопи голосів розбирають.

Ти мене вчиш лагідно, з безмежним терпінням
 Як сліпим бути — і бачити, як глухим бути — і чути,
 Як неба торкатись короною, як глибин досягати
 корінням,
 Як усе пам'ятати, як все забути.

Як стигмати долонь пробитих цвяхами
 Класти на зморені скроні — лотосу цвітом;
 Ти мене вчиш, нащадку Хама,
 Як проходити, не спіткнувшись
 і не забруднившись, цим плюгавим світом.

О, світло в темряві, світи мені, вчи мене далі,
 Як жити, як любити, як прощати.
 По щаблях драбини Якова, по голубій струні жалю
 Проведи мене, сліпий хлопче з Гарлему, до самої моєї
 хати.

М. Л.

Хтось може скаже: Випадковість. Збіг обставин. —
 А я — на всьому бачу руку Провидіння.
 Мені життя являється яскраво —
 Просвітлено: Вітраж. Міраж. Видіння.

Прийми мене таку, як є. Я всі ці довгі роки
 До цього місця, думаєш, так випадково йшла?
 Й тебе сюди теж випадково твої кроки
 Аж з-за пів світу з твого привели села?

Не треба ревнощів. На цьому перехресті
 Звершається життя: чудесне, неповторне;
 Твоє воно у кожнім своїм жесті.
 Прийми мене таку, як є — з дороги зморену.

Поглянь у дзеркало душі. Іскриться
 Міраж — оазами далекої дороги.
 Втомився ти? Спочинь. Напийся. Ось криниця.
 І дівчина, що в небі з відрами зійшла немов зірниця,
 Коня тобі напоїть, з пороку дорожнього обміє тобі ноги.

Вином зеленим, молодим, налиті мої очі.
 З джерел очей твоїх я напилась доп'яна.
 Так радісно душі моїй; і тільки серце спіймане
 Пручається, тріпоче у руці, що доторкнулася до рани.

Пий, серце, пий. Хай плеться через вінця густий трунок
 Сльозами через край — нехай іскриться!
 Не заморожену царівну будить, а душі владичицю-царицю
 Вітає віддано твій ніжний поцілунок.

Чого ж тобі, о серце, все ще гірко? У тройзіллі
 Шукаєш — бродиш, наче хто наврочив.
 Чи не гучні були музики на весіллі?
 Пора би втихомиритися проти ночі...

■ ■ ■

*Жити — ти кажеш — звикають.
 Жити — ти кажеш — просто.*

А жити й справді виявилось просто:
 Тугим згустком німої самоти.
 Лиш до єдиного, непройденого мосту
 Давно, давно вже не виходиш ти.

Позаростапа зіллям-бур'янами
 Вже навіть пам'ять від моїх слідів
 Над берегом, де тільки в шрамах ями
 Лишилися назавжди відтоді.

Тепер удосвіта пастух туди корови
 Виводить, і з лози його, рясні,
 Спалахують на мить сліпучу маки кров'ю,
 І в'януть, осипаються у сні.

У любові є свій тріумф і є свій тріумф у смерті
 І нині і присно і ввіки віків,
 Ми лише непотішні вічно.

Тільки падають довкола нас зорі. Відсвіт і тиша.
 Але пісня, що з праху повстала,
 Підіймається вище
 І переростає нас у віках.

НАРОДНІ МОТИВИ

I

*Помалу-малу, братіку, грай,
 Ти мого серденька не вражай.*

Понад берегом гнуться лози,
 Сріблом кануть у воду сльози.
 Тут росла вона, тут квітчалася,
 Тут і гнулася і ламалася,
 Тут дивилась в текучу воду
 На свою проминальну вроду.
 Вирви, братіку, ту лозину,
 Викрай з неї ти серцевину.
 Хай сопілонька стиха грає,
 Мого серденька не вражає.
 Хай озветься знов луг лозою,
 Хай омиється весь росою,
 Хай осиплеться дрібен-листом
 В бистру річеньку, мов намистом,
 Хай несе його в сине море
 Чей найде мою долю-горе.

Пшона посипала,
Вина налила,
В шатрі шовковому
За гуслі сіла.
По струнах пальцями
Перебирала,
Заморську птицю
Причарувала.
В шовкових сутінках
Горить Жар-Птиця —
Ввік не насититься
І не напиться;
Від уст, від устя
Не одірватися.
І лиш би слухати,
Лиш цілуватися...

Нью-Йорк, 30 травня 1974

ВІСІМСОТРІЧЧЯ ПОЛТАВИ

Розташоване на правому високому березі річки Ворскла стародавнє українське місто Полтава відзначає в цьому році своє 800-річчя. Задана вперше під назвою Лтава в Іпатському літописі 1174 року, Полтава відіграла в історії України визначну роль, як осередок Полтавського полку Козацької Гетьманської Держави в 17-18 сторіччях, згодом, як один з центрів українського культурного й політичного відродження.

В Полтаві жив і працював Іван Котляревський, автор виданої 1798 року Енеїди, що дала початок українському літературному ренесансові дев'ятнадцятого сторіччя. В Полтаві перебували й діяли Левко Боровиковський, Михайло Старицький, Олександр Кониський, Панас Мирний, Олена Пчілка та багато інших. З Полтави вийшло, започатковане Василем Кричевським відновлення українського національного будівництва.

В українській історії записана Полтава також, як місце Полтавської битви в липні 1709 року, днями поразки українських незалежницьких змагань під проводом гетьмана Івана Мазепи, до якої то події нав'язує головним чином сьогоднішній московський режим на Україні, відзначаючи 800-річчя Полтави і "нагороджуючи" це місто "орденом Трудового Червоного прапора". Протеж, у цій же самій Полтаві й відновилося потім українське мазепинство — український політичний незалежницький рух 19 і 20 сторіч. Полтава була осередком очолюваного Василем Капністом і Василем Лукашевичом українського автономізму з кінцем 19 і початком 20 сторіч, в Полтаві писав свою історію України Дмитро Бантиш-Каменський, з Полтавою пов'язані постання й дії полтавської Громади з 1860-их років, основного гурта Револуційної Української Партії (РУП), життя й діяльність Миколи Міхновського, Симона Петлюри й Андрія Лівіцького. В Полтаві була проголошена в березні 1900 року програма РУП з гаслом Самостійної України і тут же в серпні 1903 року відбулася маніфестація соборницького українства — відкриття пам'ятника І. Котляревському.

800-річчя української Полтави відзначаємо започаткуванням друку роману "Полтава", що його дія відбувається у важкі і тривожні роки Другої світової війни і що його автором є видатний український романіст, закоханий у Полтаву і сам полтавець — Олекса Ізарський. В черговому числі Сучасности будуть надруковані спогади Дмитра Соловєя про Полтаву 1920-их років.

ПОЛТАВА

РОМАН

Олекса Ізарський

Die Kluegheit eines Menschen laesst sich aus der
Sorgfalt ermessen, womit er das Kuenftige oder das
Ende bedenkt.

G. Lichtenberg

Des Menschen groesstes Verdienst bleibt wohl,
wenn er die Umstaenden soviel als moeglich
bestimmt und sich so wenig als moeglich von ihnen
bestimmen laest.

J. W. Goethe

Душу розкраєно навпіл.

Ще відчутно подих учора. Та вже на цілому світі
сьогодні.

А найбільша турбота — завтра. Стане воно здійсненням
казкових жадань? Буде воно страшним?!

Щойно в золоті й срібні потонує надвечірній Київ. За
ним слідом погасли лябіринти лісу. Потяг наосліп зашугав
з-під гілля в гілля.

Вечір... навпіл з ранком! Поміж ними — вітраж
чудернацьких марив і снів, квітчаста шибка ночі після
першого, на другий день війни.

Половіли й полотніли обрії довкола Полтави. З-по-
заранку ввижалися пожежі, вдалині й неподалік. Росяний
сад, ні кінця йому, ні краю, вибіг потягові назустріч у білих
панчохах. Згодом веселками розгорілися вікна в місті.
Подекуди заблищали цинкові дахи, — ладні були
вибухнути, поколотися коштовну голуби́нь неба.

В ту мить, як поїзд рушив з Київської станції на

Полтаву-Південну, як паротяг пробрав димом і паром ажурний місток над коліями, Вікторові стало жаль, що він засуятився й несподівано висів разом з двома-трьома пасажирями, що він, може востаннє в житті, не об'їхав місто, не повернувся додому звичайною дорогою, як щороку, як щоразу.

Непродуманість подібних рішень зраджують негайні потуги захистити й виправдати помилку. Мовляв, для прикладу, на полтавський автобус ніяк розраховувати, а перти чемодани легше з Київської станції, по рівному, ніж з Південної, на гору. — Наче на сміх, широкогрудий коротун, дещо схожий, латка на латці, на театральну тумбу, вже гримотів, трясся перед дверима, рвався в зелений коридор, в алею, на стрілку до Куракінської вулиці.

Ні! Віктор висів на Київській станції не заради гори і чемоданів. У нього, поруч бажання ще раз пережити зворушливу зустріч зі своїм власним дитинством і рідними місцями, виринула потреба обійти цей раз болюче розчулення, зокрема, не повторити сьогодні буденного приїзду з Києва додому. А Павленок, фабрик, повітових краєвидів, містечкових будиночків та мазанок обабіч довжелезної й широкої Куракінської, він не любив... Отож міг, так здалося на мить, саме тут зібрати докупити й впорядкувати свої неймовірно складні почуття й занадто багатозначні думки. Адже треба було приготуватися до зустрічі з родиною в такий день... Світова війна з її численними дітками докотилася до України. Вже напризволяще залишено університет. —

У таку годину недоречно було ні радіти, ні бідкатися, ні вагатися.

Необґрунтованість кожного з цих поривів могло проявити лише майбутнє. Безпідставними, фактично, були в такому разі начисто розумові заключення. Позиви ж інтуїції, передчуття легко могли бути, поперше, фальшивими, подруге, фатальними.

Вікторові захотілося втекти від самого себе в льодовню, щоб заморозити душу. Бо краса дерев у розквіті віку, ще молодих і вже дужих, жива мозаїка світлотіні під листяними кулями зворушувала, розчулювала й цілком непомітно породжувала мрію про мистецьку творчість, отже — про щасливе життя.

І це — такі чужі йому Павленки!

12 Вперше по Куракінській Віктор пройшов зі своїм другом, з Мотлом, на другий день після їхнього знайомства. Тоді дорога їхня пролягла до місця історичного бою Карла та Мазепи з царем Петром. — Могили російських солдатів, церкву й комплекс будов довкола них легко було знайти й сліпцеві. Та в бур'яні, за курним шляхом розшукано було також важезні куби пам'ятника шведським солдатам. Найбільше мороки було хлопчикам з редутами союзних і російських військ. Находилися вони за день, натомилися!

Додому Віктор і Мотл повернулися іншою дорогою. Перепочили в казковому лісі, як Робінзон і П'яниця, на дереві. — В лощині стояла вже ніч. Обабіч на горбах палали напрочуд рівні стовбури лісу й, місцями, зарості молодняка та кущів.

Долина поміж містом і Воздвиженським монастирем на горі стала глибокою й злилася з неозорим простором над річкєю, над Ворсклом. По вінця залило її срібло й вечірне вже золото. — Чорноволосо́му Вікторові й риженькому Мотлові ввижалося, що вони давно вже стали рибками у світляному морі, що дичавина обабіч їхньої стежки нагадувала акваріум. — Дуже весело було товаришам запливати в текло й трішки страшно було навіки посліпнути в цьому раю.

Згодом побував він на Куракінській з батьком. Раз їздив на візнику на молочарню, а потім цілу осінь ходив туди щосуботи з алюмінійовим бачком у руці. Раз сходили на завсд комб нованого корму. — Давня знайома щороку влаштовувала Лисенкам хуру лушпиння. Про вугілля й дрова в Полтаві дарма було навіть мріяти.

По дорозі Віктор розповів татові, як здивували його вперше побачені на Павленках гілки залізниці, підведені до багатоповерхових фабрик, похованих від вулиці за містечковими дімками, і також — могутня, на віки-вічні розрахована огорожа наскрізної посадки. Каштани так і вирости за кілометровими шерегами зелених списів. Батько підтримав синів плян докорінної перебудови Павленок. Замість обнесеного парканом паливного склепу й нанизаних на Куракінську вулицю заводів і фабрик, Вікторові марився Оперовий майдан. І прапором майоріла в уяві — українське барокко? — будівля університету.

Осінній день удався жвавішим за весінній, гарячішим за літній. — Татова приятелька, манюня й сива бабуся з

чорними очима й великими руками, розговорилася з Віктором і, на прощання, вийняла з шухляди конторського стола подарунок для запопадливого читача — роман Джека Лондона *Мартин Іден*. Дрібним шрифтом, замість передмови, надруковано було в книзі спогади Черміян Лондон, дружини письменника.

— Джек і Черміян Лондон! — вигукнув хлопчик, розглянувши портрет письменника, перегорнувши книгу нашвидко.

Проте бабуся зрозуміла Віктора чудово. — В неї перед очима відбулося перевтілення Бога в смертного, в людину. Цілком звичайний факт довелося хлопчикові брати з бою, неначе фортецю.

Бабуся й сама забула про подяку. Вона пальчиком трішки підняла Вікторове підборіддя й заглянула в дитячі ще очі. —

На вулицях бічних від Куракінської Вікторові взагалі не доводилося побувати.

Зараз, сидючи в допотопному автобусі, як і в дитинстві, він лише зиркнув на чисто сільський вигін перед П'ятою школою й заглядав у кожна з поперечних алей, немов у ліс, у парк, у сад. Ось насупроти автобуса пішов найбільший у Полтаві житловий корпус, зведений уже за Вікторовою пам'яті. За ним ще залишився кусень толоки. Далі — обнесений звичайнісіньким парканом — стадіон.

Від рогу з Жандармською, автобус, неначе в браму, в'їхав з Куракінської, схожої і на бульвар, і на майдан, на її, так би мовити, забороло, на Олександрівську, головну вулицю міста. Щоправда ненадовго. Через два квартали, поміж боком колишнього кадетського корпусу й боком колишнього губернаторського палацу, він звернув на Круглу, що довкола вікового парку, а біля художньої школи, теж колишньої, на Малопетровську. Бльока не доїхав до продовження Олександрівської. Автобус зразу націлився обійти гору з білим собором і Білу альтанку над неозорою долиною Ворскла й податися на Південну чи Харківську станцію Полтави. —

Віктор знявся з місця й намагався полюбуватися червневим ранком у рідному місті, зокрема ансамблем зразкових ампірних будов над кілометровою клембою дубів, крізь рівнобіжнички скляних просвітів у дверях торохтілки.

— Автобус, клятий, не зупинився на Стрітенській, завіз його до гостроногого будинку міліції

14 насупроти Келінського проспекту. Треба було повернутися дещо назад і, звичайно, ввесь час скидати кепку та розкланюватися перед знайомими огорожами й фіртками, вікнами й дверима. Найперші зустрічні — цементовий кубик телеграфу та його сусіда — старомодний ріжок пошти з дахом — витійкуватою банею чи дамським капелюшком. У безконечні черги збіглися добре й малознайомі друзі-дерева. Спершу це була компанія різна. Та від Шевченківської, немов близнюки, на Віктора кинулися, такі крислаті, один в один, каштани, каштани.

Бабуся відчинила двері в провулок й кинулася Вікторові на груди. Проте не виявила здивування, не згадала про війну. Нічого було їй турбуватися про занадто велике або про занадто мале.

Бабуся просто зраділа щасливій миті. Не стала вкорочувати крила такій чудовій події.

Увечері, як Віктор похвалився, що він, мовляв, студент п'ятого курсу філологічного факультету, що він блискуче склав іспити, батько, мати й брат раптом помовкли. Сам Віктор ледве не заплакав. Але стримався, заговорив про дивне-дивне попередження Свирида Горохівського, доцента, історика, партійця, про можливість, поперше, переведення Віктора Лисенка до Московського чи Ленінградського університету, подруге, про можливість нападу Німеччини на Радянський Союз. Не взагалі, в наступну неділю! —

Розмова зайшла про війну. Бо про університет нічого було сказати.

В цей вечір Лисенки обійшлися без світла. В півні прослухали останні вісті з Москви.

Батьки вже давно полягали. Віктор і Льока присіли в ногах татового й маминого ліжка. Бабуся скорчилася на канапі, поміж вікнами, й дивилася неугавно під обідній стіл, під стільці. Не спала й не встрявала в дивну — чи слова насправді такі гарячі, такі колючі?! — розмову.

У бабусі додатковий привід для роздумів. — Старість, безсилля й світове побоєвище... Чи може бути, щоб таке поєднання обставин вийшло для неї на добро, на щастя?!

Червень у Києві був ще початком року. Точно сказати — світлим повесінням. І це, не зважаючи на надмір праці. Навіть завдяки тижням іспитових хвилювань. — Мов човни до берега, студентські вечори легко приставали до світанків. Білі дні найхімернішим чином затоплювали чорняву й без того коротких ночей.

Червень у Полтаві — середліток. Щонайбільше — початок другої половини року, такого надзвичайного — нестерпно жаданого й безмежно лячного.

Навіть літня золотінь нагадувала людям про осінню сухозлітку, наштовхувала на розмисли про жорстоку дійсність і наше безпідставне й невігойне мрійництво, таке необхідне, таке природне й таке необхідне. Бо людське. — Примари вирішальних — фатальних? — подій історичного значення так і линули на думку вдень і сном розцвітали — вночі.

... Про час нічого було турбуватися. Він не збирався ні пересихати, кінчатися, ні вичерпуватися, рідіти. Що ж у такому разі переживуть наші серця, що цієї осені й наступної зими побачать наші очі?! На вулицях українських міст походжатимуть німецькі солдати? Як у сусідів і спільників угостях чи — от запитання серед усіх запитань! — як у себе вдома, в завойованій країні?! А Росія, як у революцію, розчепить пазурі й поступиться, боронитиме Орел, Смоленськ або й Москву? Заляже за Волгою?!

Аж ніяк не снувалася тільки байка про похід червоних — червоних?! — армій вглиб Німеччини, про зворушливу зустріч їхню з польськими й німецькими пролетарями. — Віктор, як і переважна більшість українців з досвідом двох останніх десятиріч, не намірювався воювати ні по боці Росії, ні по боці Німеччини. Проте все тепер залежало від того, чи росіяни мобілізуватимуть студентів університету, чи німці справді блискавично окупуєть Україну. —

На третій день війни, пізнім ранком, Віктор прокинувся в своєму ліжку, вдома, в Полтаві... Не чудо серед чудес? не диво серед див?!

За ніч у душі вляглися передчуття особистих нещасть у близькому майбутньому, навіть визріло переконання... наче він надовго приїхав додому. Здалося, дійсно, що йому дуже легко вдасться сливе неможливе, що він не нюхне пороху.

16 І певність, і сумнів були такі чіткі! Ледь не перелиті в слова!

Спалах щастя погасив смертельні небезпеки й звів зі світу саму тяжезність буття. — В самоті затемненої кімнатки й будинка в садах заблистіла думка про війну, як початок нової доби в історії України.

В головах, виблискуючи, на непогодь, сльоту чи сніг, чекала кахльова груба. Щільна фіранка гамувала соняшну повінь у провулку. На строєних полицях виструнчилися книги. Нудьгувала в вузькому покої карельська береза — писемний стіл і крісло. Лямпа під бірюзовим абажуром, клясична колона, — гордувала.

Щасливий, Віктор закинув край ковдри по діагоналі, став на килимок і зразу ж, босоніж, навшпиньки перебіг до вікна й заглянув під штору. —

Очі засліпила безмежна ясність чи ясна безмежність над стежкою в Лялине подвір'я, над островами бур'яну й глиною в горяному провулочку, над падиною, власне, яром поміж старим містом і Кобищанами, горою порослих шпоришем козацьких вулиць і білявих завулків з тинами. Тоді голяк залишив соняшну фіранку в спокої й присів біля столу, натиснув дошку таємної шухляди.

... Позаторішній щоденник. Під лінійку попідкреслювані червоним олівцем й підтверджені знаками оклику рядки записів і цілі нотатки. Гете поруч Розанова. Народна мудрість українців поруч з німецькою, французів поруч з російською.

На дні тайника лежала пудова стопа рукописів. На довгих теках оригінальних і перекладних оповідань, оригінальних і перекладних поезій, як на фундаменті, зведено було дві башти зошитів у перкалевих обкладинках, — щоденники, і, половинного формату, нотатники. —

На досвітку війни Віктор першим ділом кинувся до своїх неоціненних скарбів: розпочаті в дитинстві спроби перекладати світових поетів і прозаїків, справжні оповідання й новелі та пастелі, краєвиди, надмірний густопис і нарочита дуплистість через силу вивершеного, на сімнадцятому році життя, романа, юнацькі щоденники й записники. — Чоловік, ясно було, не збирався воювати. Тяжко було збагнути — легковажив він чи передчував істинний хід подій і свою долю.

Віктор намірювався за діло братися серйозно й "з

самого початку". — Волю до праці він завжди обновлював так: перегортав рукописи, перевпорядковував книги, читав — полював слова — словники. Так роздмухувалася думка. — Разом зі своїм скарбом, він опинявся посеред садка надзвичайно барвистих ілюзій.

А от болючим був тепер здогад про приреченність його наукових студій, академічних плянів. Як у Києві незмінно жаль було нездійснених замірів письменницьких... У дні таких подій Віктора то засліплювало, то дивувало мариво поетичних герців, літературних завоювань. І теж бентежило, що університет відразу поступився місцем без бою, зник... Назавжди? Чи лише тимчасово, напередодні..? Чого, власне, напередодні?!

Думка не вмщалася в голову. Згодом час спростить її, припасує до будня.

Щодо мрій, щодо надій на перемоги нашого письменства, слова. — На цей раз зрозуміти їх незрівняно тяжче й несподівано легше, ніж у мирний час. Адже війна спопелила Вікторові розрахунки й пляни, враз перегнула його життєвий шлях на свій незбагненний лад. Смішно стало навіть уявляти своє майбутнє. Дивно тепер про нього думати. Проте війна нагадала молодому чоловікові про непевність і тлінність людського буття, про ціну навіть поміркованого доробку, самої змоги літературної творчості, сліду людини в культурі свого народу, вдачі.

Війна й зрушені нею в душі породи — вавилонська складність. Вона погрожувала смертю й одноразово наче обіцяла перемогу справедливості, дарувала мрію про оновлення України. — Що на цей раз збудеться? А що навіки забудеться?!

В душі різноголосі пророкування й різнобарвні передчуття — котрі з них справжні? котрі фальшиві? — переплутано з жаданнями та мріями, а розрахунки з — прорахунками.

Посеред ясного дня в Віктора перед очима та стелилася раптом ніч. Серед ночі вздрівався світанок над власною головою й Україною. —

Озброєна мотуззяними окулярами, бабуся прочинила двері в затемнену кімнатку й зупинилася на порозі. Розгубився також і брат, Льока, Олексій. Щойно цікавий і радісний, він хотів негайно втекти. — Віктор давно вже, безсумнівно, сидів за своїм столом і, голяк, у майці, писав.

18 Не обличчя було в нього, а сухар. Очі зиркнули на приходнів скорботні. Довгу-довгу мить не ворушилися губи. Вуха його — нашорошені й червоні.

Бабуся приснула зо сміху й приклала зморщену руку до щербатого рота. Насмішкуватість раптом перемогла й брата. — Вони вдвох нишком і тишком сиділи в їдальні на канапі й читали, відклали сніданок і навіть гучномовець вилучили! Льока, як умовлено було звечора, зібрався вже на річку, на острівець у Нижні Млини. Тим часом Віктор вправлявся за столом у краснописові! —

— Йдемо вже, голубчику! Пішли вже навіть... — посміхнувся Віктор.

Та через п'ять хвилин Льока знову заглянув до братової кімнатки. — Голяк стояв перед столом, поруч крісла, й прочитував написане.

"... Час зараз поспішити на захист "матушки Росии", "святой Руси". А я збираюся надовго осідати в Полтаві, місті російської слави, місті української ганьби, щоб у повній мірі скористатися з волі й незалежності ... принаймні від видавця й навіть від читача. Для мене це нагода розпочати мій роман, енциклопедію прищеплених мені з дитинства уподобань, подарованого мені з народженням світовідчуття. Це буде живий реєстр важливих для людини порухів душі й думки. Зокрема — розчарувань... Це єдиний шлях до усвідомлення сутності як своєї власної, так і обезголовленого — в котрий раз! — в революцію суспільства. — Розстріл Муравйовим української інтелігенції в Києві й розправа над нею ЧК по всій Україні, винищення нашого села й поновне закріпачення всього народу в двадцятих і тридцятих роках!

Сюжет мені не потрібний. Мені лише й треба — заглянути в серце мого сучасника й викарбувати на папері, розгорнути побачену в ньому правду на всю широчінь і цілком природно та просто.

Найперше — дрібні роки. З дитинства притаманні мені передчуття близької погибелі всього мені рідного. Жажливі підозріння, що все життя потрапило на фальшиві рейки. Мене вабила й відштовхувала історія України. В серці накопичувалася заздрість до могутніх держав, імперій, а згодом — до незалежного середняка й до дрібної риби на карті Європи...

У відповідному до цього зв'язку, дратувало мене

стародавнє й нове письменство наше: брак навіть 19
граматики рідної мови, абетки...

А карта Росії, карта Росії! Я кам'янів над нею, над зеленою-зеленою, над пустельною. Вона нагадувала худюсінькому хлопчикові, що нас по волі Москви розкидають по неісходимих просторах, що кров нашу перепомпують у жили чужих людей, що розпливеться наша мова, зникнуть залишки нашої культури. — Особливого значення, так би сказати, обласного набере слово "Україна"! —

А чого варте наше животіння, наше напівжиття!

Минуле нашої літератури... Хто з її творців зумів розвинути свій хист? Хто з них живе для народу в своїх творах? Хто з наших письменників читається в наш час? Шевченко? — Не іконопис я маю на увазі, звичайно, навіть не вивчення в школі, а читання. —

Така сумна-сумна "ідея мого серця"! — Про розбір нашої культури сусідами вроздріб і гамузом... Тому війна ця — колесо... Чи витягне воно нас, рештки нації, на світло державного буття?! —

Я заздрю, заздрю кожному, хто інакше мислить, інакше відчуває, хто вірує у перемогу добра, кому вздрівається прийдешня свобода, відродження України.

— Моя віра лише часом і помалу міцніє, а падає враз і страшно так! —

Я не вірю в "добрий кінець" війни. Можу лише сподіватися, що вороги Росії пішли на таке діло з геніяльно простими рішеннями, гаслами й намірами. — Все це мусить бути підсумком філософських шукань, історичного досвіду й здорового глузду людей справді державного розуму, вроджених проводирів. Бо короткозорість, егоїзм, захланність, облудна гордість чи дурна пиха — вода на російський млин. Помилка німців у Києві... і Росія перемеле Німеччину на борошно, під "три нуля"...

Україна — боюся, проте бачу, бачу! — піде ще, під проводом Росії, на Берлін. Як полками "ходила" на підмогу проти турків..." —

Голяком Віктор перебіг до бабусі на кухню й кинув щойно списані ним аркуші в чавунову пельку печі, в полум'я.

— Писання допомагає уточнити мислення, перебрати слова. Воно будить пам'ять. Але за таку цидулку наші "старшие братья" охоче б повісили нас, для кумпанії, цілою родиною. Так певніше.

Через пів години брати вийшли з кам'янички над урвищем і пішли понад вікнами провулка до Садової. На Ворскло. — Віктор, чорнявий скраколь, був навіть веселий, гомінкий. Батистова сорочка на ньому, в пришитій на серці кишенці — записник і огризок олівця в синій шапочці. Льока, білявий хлопчик у своїй незмінній, у біло чорній соколці, — сумний, пригнічений. Він проплакав цілу ніч. — Щоб його забрали на війну не було в нього й думки. А от Віктора, хоч і тричі студента, вирвуть з дому, не обминуть, не пожаліють, не помилують! —

Бабуся постояла перед дверима, погляділа внукам услід і повернулася до хати. — Обоє здалися їй ще дітьми. Перед очима в неї заново спливали дні евакуації — піхтурою! — школярів і гімназистів за денікінщини.

— Подібним чином можуть знищити навіть Льоку. Щодо Віктора не було й сумніву: короткий наказ, декілька слів по радіо — і кінець.

3

Рай, ще ранковий. Дубовий чуб на Інститутській горі. Купоросна зелень під нею. — Грузькі луки, драговина під пошарпаними вітрилами дикого пралісу. Понад маслом чорних водоймищ конали напівсухі, багаторукі велетні. В бур'яні догнівали, немов ковчеги, в бурю поламані дуби.

— Отака "специфіка російського життя"! Начисто азійське хитрування й азійська жорстокість у політиці... З цією метою пов'язане злісне проститування народу, свого власного й підкореного. А господарство при тому занедбується до безтями, без тя-ми!..

— Славне в них уміння підбивати країни, в ім'я держави упосліджувати людину, — зразу продовжив братову думку Льока. — А ми серйозно не думаємо про власну державність, щоправда — яка ж ганьба! яка трагедія! — з нас геніальні прислужники в чужих державах. На українській думці так чудово висходилося Петрове тісто, Російська імперія! —

— Національна імпотенція. Навпрост: маразм, маразм!.. Подумай лише: ми реформували, це значить — осучаснили й європеїзували для росіян навіть релігію й мову!.. Тепер же — хоч плач, хо смійся! — ми нехотя звикаємо до російської мови з її "світовими обр'ями" й непомітно вживаємося в світ російського мистецтва й культури. Нас уже ваблять як не

Горький чи Маяковський, то, прошу дуже, Ремізов, Розанов, 21
Белій...

Віктор замовк. Довго роздумував над своїм вільно-невільним читанням, над скрутою з українською книгою й своїм вибором університетських студій: західньо-європейська філологія, література.

— Як не зараз, то згодом ми невільно віддячимо росіянам — полюбимо і їхню мову і їхнє письменство. Мене вже серйозно турбує питання: Ремізов, Розанов і Белій — творчі люди оригінального профілю чи дегенерати, "недовоплощенне", — слівце Зінаїди Гіппіус. Головне: ми впливаємо на їхню ріку, ми пливемо в чужих берегах!..

— Нас уже майже привчено... Нас щохвилино асимілюється... Тим легше, що письменство наше прогавило всі реченці, всі терміни для росту. Його, слава Богу, не вдалося задушити в колісці, проте зросло воно блідим, хирявим, навіть рахітичним.

— Нам, можна сказати, бракує навіть талановитих виродеків і кольоритного чортополоху.

— А Семенко? А наші футуристи безталанні?! Не думаєш ти, Вітю, що вже селянська мова наша й сама "національна психологія" — гамульці на їхні пориви?!

— Всілякі "... ізми" ростуть, звичайно, за ліричними оболонями й горбами, за ліричними височинами. Нам ще треба довести, що нашій мові, нашому письменству не протипоказаний урбанізм з його інтелектуалізмом.

— Саме життя приперло нас до прірви. Тут уже, дійсно, питання: бути чи не бути нам як нації!..

— Дожилися. Довідкладалися.

На узліссі, від ріки, висока трава місцями ще зеленіла, місцями вже половіла. Це чисто морські хвилі. Раз вони сягали братам попід груди, раз тільки по кісточки. Горби густої трави чергувалися з поріддю на дюнах. Часто стежка зникала, проте з'являлася раптом на буграх, наче просіка в бур'янах, наче алея посеред іграшкових борів. Над річкою пирії несподівано зникли. Не добігла до води, зупинилася доріжка.

Покрита будяками та рожами скелька роздвоїла широкий пляж, схожий, дійсно, на заячу губу. Тут Віктор і Льока щороку купалися. На острівці, власне кажучи, вони ходили щоразу, як угості. — До водоспаду біля млина, на крем'янисті моріжки під срібними осоками, на обплетене потоками каміння.

З Зіньківського лісу на високий берег ріки повиходили й стали лінією напрочуд таємничі садиби. Різні й подібні одна на одну хати, сліпі й плямисті вікна, здавалися покинутими людьми, забутими. Одначе не було певности, що вони, хати й вікна, не спостерігали Ворскла, найближчу околицю й далеке місто на горах удень і вночі. — Тут завжди виринала в братів думка про підпільний світ, лише назверх упокорену країну й партизанську війну. Ледь помітні звідси стріхи Нижніх Млинів під горою, над битою дорогою, теж, безперечно, таїлися. —

Людину ошелешував надмір яскравої краси, відвертого багатства самої землі, приголомшував надмір небесної величі, навпрост гігантські виверження пройнятих сонцем барв. А лякала її непевність життя — звідки ця тимчасовість, ця убогість забудови?! — собіподібних.

Рай цей був не для людей. В широкій і лісистій долині над рікою бракувало людині — певности, спокою.

Віктор і Льока з розгону кинулися в воду й наввипередки перепливли Ворскло раз і вдруге, кинулися обіймати землю руками й ногами.

... Отже може бути таке щастя! Братерське це почуття? Чи незрівняно вужче, без порівняння ширше?! Багатьом знане воно в юності чи рідкісне, одноразове?! — Що за чарівна глибина несподівано зазіяла в душі, що за свята чистота почувань засвітилася в ній. Звідки в грішному сотворінні така вірність, така — понад людську голову — любов?!

Нарешті Льока повернув голову й посміхнувся до брата. Віктор шпурнув на нього хмарину піску й ліг на спину. — Наче в польоті, вони, розкинувши руки, впершись підборіддями в ґрунт, лежали в піску й намагалися перебирати в думці виключно дрібнички, в корені підрубати чорні мислі й поглушити тривожні передчуття.

Віктор заговорив першим:

— Наш час обірвав оце марииво про непоправне... Досить тепер уже мрій, типових для нас гадок про вигадані на печі вдачі на місці історичних трагедій. А що, мовляв, було б з Україною, з нами, коли б Мазепа з Карлом розгромили Петра в 1709 році, коли б Запоріжжя, козацтво, та підтримало гетьмана?.. А що, коли б революцію переміг Петлюра, коли б українській державності було уже понад двадцять років?...

Віктор ще раз перевернувся й знов сів, обліплений піском, розпочав запопадливо ховати свої ноги. 23

— Зараз треба день і ніч докопуватися до цілковитого розуміння наших національних інтересів, до засад отже нашого національного світогляду, до устійнення розумного відношення до подій світових. Оцінки їхнього характеру, їхнього темпу, між іншим, тем-пу, є для України зараз, і для нас особисто, питанням життя чи смерті! — Ми, здесятковані терором і голодами, можемо прогавити нагоду, прогавити... державність... Я, ти знаєш, вірю в західніх українців, галичан, у людей ще згуртованих, ще не "перебраних", різних. Може повернуться додому емігранти. І трохи сподіваюся, що німці втихомирили свою зажерливість, дуже природну, щоправда, зрозумілу в їхньому становищі. На думці в мене — перенаселення країни, втрата колоній в Африці, з одного боку, й понадлюдські, неймовірні досягнення їхньої культури, науки й техніки... Це з другого боку... Ми наша вбогість, Боже!... В них у душах вирине презирство до нас. Як побачити їм усю нашу історію, наше падіння до рівня колоніяльного народу?!

— Ти подивись, — і Льока підсів до брата, — навіть ми, з нашою історією, у нашому становищі, носимо в душі зерно презирства до народів державних, не лише тих, що занепали економічно, національно, духово, політично! В душі ми зневажаємо росіян не за їхню "імперськість", а за їхню бідність, за безіменність, стадність їхніх народних мас. Нас радує індивідуалізм — убивчий! — українця, його закон: "Моя хата скраю..."

— Розумний погляд на людину й народ, на державу й світ! Як просто все це та як і недосяжно... Розумна свобода, — прорік Віктор, — ні в чому не збігається, фактично, зі свободою вульгарною. Вони не відтинки одного поняття, вони — взаємозаперечення. Свободу й незалежність треба пов'язати з чесним трактуванням людини й народу. Україна стане державою в той день, коли останній з українців збагне всебічну доцільність та істинність нашої національної мети й зрозуміє свободу як вільне прикладання різних сил розумових, здібностей і хистів до єдиного гужа. Нам посеред шляху стоять Достоєвщина, анархізм і нахил до партизанської війни, — "сам собі пан".

— Інакше кажучи, — запитав Льока, — ми ще не

24 доросли до державности? З нас добрі служаки лише чужої держави?!

— І так і ні. Всю історію складено з випадків, зі "збігу обставин". Хто очолить і який нарід? — от, дійсно, "історичне питання"!..

— Ми не маємо проводиря. Народ ми придавлений колодою історії.

— Нам бракує не лише вождя. Нам бракує не лише організації, а організованости. Безмежне наше розпорошення. Немає в нас ні центру, ядра, ні чуйної й ладної периферії. Немає кінця моїм запитанням риторичним... Справді, чи жевріє ще в наших душах, у наших серцях віра в перемогу? Який тип людини задає тон у нашому суспільстві, іоанівський чи прометеївський?!

— Отже можливий розрахунок виключно чи головним чином на чужу силу, на німецьку допомогу, на милість чужинців?!

— Нам, здається, мало підмоги, навіть рішучої допомоги.

— А в дев'ятсот вісімнадцятому з землі повсталала армія. Чорноморська фльота підняла на щогли наш прапор!

— Не гаситимемо свічок і ми. Не те що завчасно, а взагалі ніколи. Доки житимемо. Чи ти чув таке слово — свічкогас, свічкогаси?! У нас в'їлася зневіра. Та воно інакше й бути не могло, правда?.. Тепер побачимо, Льюко, що готує нам найближче майбутнє, що принесе нам війна. Новий кінець? Руїну? Чи відродження, новий початок?!

Льюка, смішно обліплений піском, знявся на ноги й зібрав плечі над грудьми, питально розставив руки, а потім, невеселий, очманілий, раптом плигнув у річку сторч головою. Віктор відстав кроків на п'ять, сім. — Конче хотів наздогнати брата й розповісти йому про два типи характерів, іоанівський та прометеїв, про нашого земляка, богослова й філософа, Зіньківського, запеклого україножера, слава Богу, емігранта. Крім того, йому дуже хотілося висловити свої передбачення особистого плану, родинного.

Віктор ясно усвідомлював: якщо не повстане з мертвих українська держава, то Лисенки докладуть усіх зусиль для виїзду на Захід, до Німеччини або Франції. А про можливість мобілізації й загибелі в обороні Російської імперії не клеїлися в нього ні думка, ні навіть примара.

Чистим небом душі пропливали ніжні-ніжні пасма

кольоритних синячків, метеликів-хмарок, не більше, не страшніше. Надія на переможне, на творче життя не пересихала, не кацубнула. — Вона щойно розправлялася, розросталася. Набирала форми, виявляла силу.

О, не жартома над Землею скривилася чорна брова дня! Проте Віктор не боявся її. Адже йому ще безконечно довго жити... Його справа — малювати картини, писати концерти. Словесні. Його завдання — жати поля й цяточки краси, вивчати сузір'я правди. Хоч ясно вчувалася також шорсткість доби. На річці життя передбачалися пороги, на життєвих шляхах — бар'єри. І безконечні випробування розуму й волі. Безконечні втрати й поступки. —

Сонце ідей сліпило очі й гасило зелень прибережного краєвиду, біле місто на засушеній до тла високорівні. Голови палали і в прохолодній воді, у Ворсклові. Країна, марилося, палала. Та вогонь це був хоч і могутній, навіть велетенський, а проте ніжний-ніжний і веселий-веселий. Не нищив, — чистив, просвітлював і золотив. —

Додому брати повернулися несподівано, так рано. На обід. — Дуже захотілося, щоб батьки застали їх вдома. Тато й мати це завжди любили, завжди на це "побачення" чекали. А в такий час вони похвилинно лічили як не спокійні години з дітьми, то — розлуки.

Крім того, навпрост нестерпно було надто довго чекати на прекрасні чи й жахливі новини. — Найбагатша й найубогіша уява не спроможна була витримати удари таких зарядів, таких громів, таких блискавок. Німці шлямбурами валили рештки не Китайського, а Російського муру понад Україною. В заворожене царство колгоспного кріпацтва й повселюдного убозтва щогодинно ринули дивізії європейських народів! —

Двома словами, швиденько Віктор повідав братові про химери чергування своїх почувань, своїх психічних станів. — У Києві йому першим ділом примарився книжковий голод, примарилося також безлюддя серед людей. Дарма красувалися в коридорі численні двері університетської бібліотеки: дійсно потрібні йому книги залишилися вдома та ще на Лялиних полицях у передпокої. У Полтаві. До всього цього: з ким же "на розпутті велелюднім" можна буде душу відволодати? Немає з ким... А тепер, через чотири роки, бракує йому в Полтаві... та Києва, звичайно, університету, фундаментальної бібліотеки, бракує

26 зустрічей, сливе щоденних, з Федором Івановичем Сенченком, як у професорській кімнаті "філологічного курятника", так і на Інститутській вулиці. Щойно тепер загрожує Вікторові справжній голод, справжня спрага книги. А Полтава, щойно тепер стало це таким ясним, — дитинство, юність. Учнівство.

Вони давно вже зібралися на Інститутську гору й стежкою через перехилений у долину садок, понад садибою ампірного палацу на Келінському проспекті, вийшли на алею понад крутояром дубового парку Івана Франка. Біля могили Володимира Короленка — звідси так видно було діброву Панаса Мирного потойбіч долини — зупинилися постояли. Льока так красномовно махнув рукою, що Віктор засміявся. — Яке, мовляв, нещастя! Кому ти віддав свій хист, своє життя! —

Тільки відкрий рота, згадав би він, не було сумніву, також Миколу Гоголя.

На розі їхнього провулка й Садової, під телеграфним стовбом, стояла Ляля Сорокіна. Поруч неї два чемодани. Осіннє пальто на руці.

— Эй, вы, дачники! — гукнула вона по-російському й розреготалася.

— З Москви я. З потяга, з ранкового, — відповіла дівчина на запитання.

— З сьгоднішнього чи з завтрішнього? — цілком серйозно допитувався Віктор. — Так запізнився потяг чи так рано прибув?!

— А он поперла чемодани Люба Левінсон! — і махнула рукою вздовж Садової, в напрямку міських лікарень.

— Отже "образование" закінчено?! Після завтра приїде й Ніна, теж жінчина велемудра й освічена. Ціла кумпанія, виходить!

Але Ляля й не думала вже слухати приятелів. — Чмокнула Віктора в щоку, Льоку не посоромилася й обняти, не лише поцілувати. А тоді наказала "відтягти" чемодани з її добром до самого дому, до самої кімнати, й покласти їх на ліжко, на стілець. Он як! —

Несказанно вбогий обід продовжувався годин з дві. — Батьки прибули додому несамовиті від схвилювання, хоч і вчасно. Фронт, уже ясно стало, розвалювався. Німці пішли "по республикам нашим"... Зате відкрився фронт внутрішній: розпочалася мобілізація, зокрема лікарів.

Потрясла нова й несподівана пошесть — всенародне полювання на шпигунів. Натовп тягне до міліції підозрілих, принагідно розправляється над неповинними... В комендантурі день і ніч працює військовий трибунал. Його жертви негайно розстрілюються. В місті пішли арешти. Беруть, звичайно, українців, українців... Не лише вночі, а також удень. Беруть з роботи й на вулиці. —

Бабуся не прибирала посуду: боялася відійти від столу й прогавити новину — страшну, жакливу.

Забігла привітатися й залишилася до пізнього вечора — наторохтіла повні вуха! — Ляля, сусідка.

4

Усе довкола було, дослівно, як завжди. Проте, одноразово, — як ніколи досі.

Безсумнівне повторення багаторазових мікроподій. Власне, не подій. Тільки на тлі воєнних обрїїв — подій.

Найзвичайніше, найімовірніше було в цей ранок підбите найстрашнішим, найрадіснішим, найфантастичнішим.

Здоровий глузд, урівноважений та спокійний, відмовлявся передбачати майбутнє. Мовляв, не той час, не до того. Він утримався навіть від розрізнення особистого й людського чи народного, національного, бо не захотів розпорошувати своєї аналітичної сили. Він обминав — чи, насправді, його обминали? — клопоти особистого характеру. Турбували його не так люди, в масі чи зокрема, як, дійсно, народи, нації, держави.

Був глузд у такому разі втіленням справедливости чи байдужости? Був він у полоні молодечого мрійництва й ідеалізму? Чи навпрост... у щасливому стані, далеко ще від будня й жорстокости?!

Факт, що море в цей ранок сягало Вікторові по коліна. Рідну Полтаву й університетський Київ уговкав він рішучим чином. Інша справа — війна. Тут бракувало снаги найтоншій чуйності, найбагатограннішій досвідченості. Тут не могло бути певности. —

Для ока за тиждень шкереберть пішли люди, поняття й речі. Незбагненною враз стала їхня питома вага. Важливе в житті згуртувалося в ядро й відірвалося від усього периферійного. Все особисте зійшло на бічну орбіту. — Настав час для рішень у національному й світовому масштабі.

28 Люди переосмислювали події, передумували минуле, передбачали майбутнє.

Ще ніколи так ретельно й так відверто не маскувалися обличчя. Погляд натрапляв на погляд, — на затаєну приязнь, на затаєну погрозу. Без вийнятку — на увагу, як не пристрасну, то старанно приховану. Бо поруч вирували завтрішні друзі впереміш з завтрішніми ворогами. — Хто з них друзі й вороги вчорашні?!

На ноги зіп'ялися й розправилися на весь зріст і невблаганність, і радість, і жах.

Чекання. Несподіванка ось-ось стане побіч усього й усіх. Як тінь.

Такими Віктор бачив людей у ці дні. Чи, радше, такими він уявляв їх, осмислював?!

Світ, утверджувалося в душі переконання, потрапив навпрост на ремонт.

На кожному кроці, а особливо без крокування, в ліжку, на самоті за столом, Вікторові вздрівалися брудні рубці, плями, сліди зірваних ґанків, до сміху безпомічні та безпотрібні двері людські над мілкими-мілкими й над космічними прірвами. —

Такі страшні будні в такій небуденності своїй!

Над плянетою клубився сміх навпіл з даремними зойками, з прокльонами, з плачем. Воістину, Божественна комедія. Щоправда, й людська заодно. — До такої міри безконечно мале переплуталося в сучасні з безконечно великим. Справжня тобі макроструктура з мікрокосмосів!

Вдячна тема для гумориста й для трагіка.

Віктор часто посміхався вві сні й наяву. Посеред людей і на самоті йому часто хотілося до сліз посміятися. — Не так з несподіваних, проте дійсних приводів, як з вигаданих або до невпізнання розмальованих, розвезених сценок. З розтоплених і розбризканих потім ідей, думок. —

... Віктор, обіймаючи й цілуючи бабусю в щоку, засміявся: час був, взагалі кажучи, ще ранній, а зокрема — ледве вже не пізній. До київського потяга, по Ніну, треба вже було поспішати. Крім того, бабуся, не чекаючи на звичне запитання, доповіла про останні радіоновини. — Наша доблесна армія спішно відступала вглиб країни.

Було, в цілому, не до сна, не до пророчого, здається. Проте й позбутися його, так він прилип до свідомости, було теж ніяк. — Лякали, принаймні, турбували, місцями вкриті

наче нафтовою осугою, а звичайно налиті сонцем, аж сліпучі рейки. Повік не вискочити з такої колії!... А радувало, що чортова залізничка наскрізь пробила дивовижно ясні, просто білі, як не зеленаві, кущі й обірвалася над рікою, що неподалік, за бузком, за парканом, сіяв на березі куточок європейського міста. Ця вода, ці квіткові рубці гори, ця чистота й упорядкованість доквілля — на добре, передвісник щастя, звичайно. —

Віктор навстоячки випив склянку молока, доїв скибочку сірого хліба й поспішив з хати. А Ляля — до ранку читала! — ще солодко спала.

— Та нікуди я не піду. Ввечері...

І дівчина відвернулася від гостя. Норвила заховати голову під подушку.

— Домовляйся, куме, як я домовлявся! — засміявся Віктор і шурхнув у темний, у чорний передпокій, на ясну, на карбовану сонцем веранду. На мить зупинився перед мережаним парканчиком на диво впорядкованого квітника.

Місто він по змозі обминув. — Крок або два по Садовій. Однобокий квартал по Кам'яній, понад боком Франкового парку. Потім пересік Келінський проспект і повз Миколаївський провулок, повз Миколаївську церкву зійшов на гвинтовий шлях попід Соборною горою. — Чверть години, двадцять хвилин і він з панівної над околицею гори потрапив у долину річки, за Ворскло. Тепер, Гавриле, подавай поїзд!

Ніна дійсно прибула до Полтави вчасно, хоч не зовсім так, як звичайно. Як у мирний час. — У Києві на станції вона ніяк не могла повірити, що потрапить у потяг і не погубить при тому свої чемодани й корзину. Проте натовп вніс її в вагон і не забув про її бебехи: корзина пропливла понад людськими головами й на цілу ніч засіла під вікном у коридорі, чемодани подано було через вікно.

Здійснилося інше передбачення дівчини. — Вона так і простояла впритул до безконечних спин і грудей від самого Києва до самої Полтави. Від початку до кінця подорожі.

Двічі, на Гребінці й у Миргороді, Ніна боялася, що її, разом з багажем, виштовхнуть з поїзда. Вона вже обмірковувала, чи люди й внесуть її назад, чи лише зіпхнуть на перон. Третій раз злякалася вона, що не встигне зійти в Полтаві, а заїде до Карлівки, Червонограду, Слов'янського, може на Донбас. Чи був це Харківський потяг?!

На лавах по купе сиділи в темноті дуже щасливі люди.

30 Поміж ними, до самого вікна, цілу ніч стовбичили "демонстранти". А їхні побратими напірали з коридору... Справжні улюбленці долі митусем лежали на других, інколи й на полицях для чемоданів і клунків.

Дивний настрій панував у дорозі. — Ніхто, звичайно, ні з ким не падкався, проте всі розуміли надзвичайність, історичність моменту й усі почували спорідненість своїх доль. Уперше в житті братерство набрало серед людей відчутної форми. Це значить у даному разі — змісту.

У Полтаві Ніна заплющила очі! — Пасажири намагалися сколихнути заспану братію в коридорі й прорватися до дверей, на землю обітовану, та багато з них викидали свої речі й самі вилазили з Дантового пекла через вікна. Спершу виплигували чоловіки. Їм подавано було дітей. Нарешті, як по східцях, до прірви по ногах, колінах, плечах і ледве не по головах сходили жінки. —

Ніні теж підвезло. — Вдалося пробратися на перон. Лише після посадки.

У цьому борюканні розбила вона носа й рівненько відпоролла кишеню свого єдиного костюма. Нініні чемодани вивалилися на землю. А її славнозвісна корзина пішла скоком-боком через перон й гепнулася посеред сусідньої колії.

Віктор стояв неподалік від вагона й кинувся — як це вийшло? чому? — не до приятельки, а до її речей. Потреба була, очевидно, навести на пероні й на станції порядок. А Ніна, як ображена дитинка, — плакала. Так зручно приклала пальчики до носа й губів, щоб кров і сльози збігали на долоню і в рукав, і ледве душила в собі ридання.

Звичайно вона була занадто урівноваженою, безпретенсійною й поступливою, трішки байдужою до "мирської суєти", готовою до будь-яких незручностей. І раптом — справжня гістерика.

У Віктора серце зразу напнулося, щоб тріснути. Коли ж це за першим разом не вдалося, воно зібгалося в іграшковий кулачок і спробувало розтанути, назавжди зникнути. —

ЗЕМЛЕТРУС

Марта Тарнавська

Лялі — після чергового землетрусу в Каліфорнії

На скалі Ріхтера занотували: сім.
Якісь щасливі фоторепортери
на фільм схопили драматичну сцену:
мурована фортеця подалась
і умлівіч розсипалась в руїну.
(Тепер — говорять — є такий закон,
що будувати треба сейсмостійко —
нових споруд не валить землетрус).
Та ось кокарда зв'язаних доріг
— таке мале каліфорнійське чудо —
придавила кліщами валку авт:
не встоялись залізо і бетон
в маленькому природи катаклізмі ...

Каліфорнійцям люди співчують,
але й дивуються: чому б, мовляв, не вийти
із цього краю частих землетрусів
до інших, безпечніших берегів?
— Вони ж собі, отямившись від струсу,
зализують, мов звірі, біль тривоги,
і, заховавши споважнілі очі
за соняшні зелені окуляри,
збирають банановий урожай
і сонць ярких гарячі помаранчі
їм падають у запашні сади,
де на одній галузці цвіт і овоч ...

Як струсоне душею землетрус —
його на скалі Ріхтера не зміриш,
не лишиться документальний фільм,

32 як свідок для майбутніх біографів ...
Та ось — антисейсмічна і гнучка,
мов ця будова за новим законом, —
людина виживає катаклізм,
і, перебувши непосильну пробу,
не утікає в безпечальну даль,
а ліпить знову черепки ілюзій,
і, темні окуляри надягнувши,
іде, сонцепоклонниця, в город,
щоб у землі, тремтячими руками,
плекати свіжі парості життя.

1974

РЕНЕСАНС І ГУМАНІЗМ НА УКРАЇНІ

Богдан Кравців

Опрацьовуючи й вивчаючи історію української літератури, і дослідники і студенти зустрічаються неминуче з низкою нерозв'язаних ще в українському літературознавстві проблем і питань методологічного і речевого характеру.

Неустійнене ще й досі питання періодизації розвитку літературного руху чи процесу. Не входячи в широку і складну історію цього питання, яка вимагає сьогодні окремого розгляду, треба ствердити, що під сучасну пору зводиться воно до двох альтернатив: періодизації за мистецькими методами і стилями чи й літературними напрямками, що її запропонував у нас і дотримується у своїй *Історії української літератури від початків до доби реалізму* (Нью-Йорк: УВАН, 1956) Дмитро Чижевський (Доісторична доба, Доба монументального стилю, Доба орнаментального стилю, Література 14-15 вв., Ренесанс та Реформація, Барокко, Клясицизм і Романтика тобто Романтизм) та періодизації хронологічної — побудованої за розвитком історичних подій, прийнятої в російському літературознавстві і за ним у радянській українській літературній історіографії — найновішій *Історії української літератури* у восьми томах (Київ: "Наукова думка", 1967-1971).

Близької до прийнятої Д. Чижевським періодизаційної системи дотримується також провідний сучасний польський історик літератури Юліян Кржижановський у 2-ому виданні "Dzieje literatury polskiej" (Варшава: ПВН, 1972), поділяючи її розвиток на вісім періодів: Середньовічний алегоризм, Ренесансний гуманізм, Барокова література, Література віку просвітництва, Польський романтизм,

Друкована тут стаття була прочитана, як доповідь, на засіданні Семінара Українських Студій у Гарвардському Університеті 9 травня 1974 року.

34 Позитивізм, Неоромантизм, Неореалізм. Приймає частково періодизацію Д. Чижевського також і для давньої російської літератури видатний радянський літературознавець й історик літератури Дмитрій С. Ліхачов у своїй праці *Развитие русской литературы X-XVII веков* (Ленінград: Изд. "Наука", 1973), поділений на п'ять глав — розділів: Складання літератури, Передвідродження в літературі, Література періоду "Другого монументалізму", Зростання особового начала в літературі XVII в. та Барокко в російській літературі XVII в.

Із слухними подекуди запереченнями проти періодизації літературного розвитку за мистецькими стилями чи напрямками виступив ще 1958 року варшавський літературознавець К. Будзик у своїй доповіді на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві н. т. "Проблема періодизації історії старопольської літератури" (див. *Славянская филология*, Сборник статей I, Москва: Изд. АН СССР, 1958, стор. 243-259). За поглядом К. Будзика, періодизація за такими, наприклад, стилями, як ренесанс і барокко, включає постаті і явища цілком протилежні до цих стилів і не бере до уваги переходових проміжків часу між ними. Подібні зауваження висловив також Д. С. Ліхачов у цитованій вище праці. Якщо йде про давню українську літературу, то подібні сумнівні й заперечення викликає запропонована Д. Чижевським періодизація. Вияви, впливи й відгомони, наприклад, європейського ренесансу й гуманізму не вміщуються в устійнений Д. Чижевським період і виходять далеко поза нього. Не завжди також можна пов'язувати з ренесансом реформацію, дії й тенденції якої були в основному цілком протилежні до гуманістичних тенденцій і віянь ренесансу. І, з другого боку, досліджена Д. Чижевським дуже широко й основно доба барокко включає постаті, твори, а то й напрямки далекі до бароккових тенденцій і виявів.

Абстрагуючи від неустійнености проблеми періодизації, куди більш — інколи й неперекорних — труднощів викликає дослідження й вивчення історії давньої української літератури періоду 14-16 сторіч. Заперечені М. Грушевським у п'ятому томі його *Історії української літератури* (Київ: ДВУ, 1926-1927, 2-е вид. Нью-Йорк: "Книгоспілка", 1960) про культурні і літературні течії на Україні XV-XVI вв. і про перше відродження 1580-1610 рр. і згодом іншими українськими літературознавцями, між ними також офіційним радянським істориком літератури Н. К. Гудзієм у його доповіді на V Міжнародний з'їзд славістів у Софії (Болгарія) п. н. "Традиции литературы Киевской Руси в

старинной украинской и белорусской литературах” (див. 35 *Славянские литературы*, Москва: Изд. АН СССР, 1963, стор. 14-46) твердження російського історика літератури В. М. Істріна, що “13-ий і 14-ий віки в історії західноруської і південноруської літератур були цілком темними і безплідними” і що в 15-16 сторіччях “не відбулося відродження старої літератури кийвського періоду” (висловлені в його праці *Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода (11-13 вв.)*, Петроград: 1922, стор. 40-42), продовжували утверджуватися протягом 1920-их років не тільки в російському літературознавстві, але і в українських підручниках історії літератури. Для Сергія Єфремова не тільки друга половина 13-ого, але й 14-ий, 15-ий і перша половина 16-ого віків залишилися періодом повного занепаду, “темним та важким безпросвітнім часом”, в якому, навіть уже після прилучення до Литовської держави, українське письменство “тільки де-не-де проблескує... поодинокими вогниками”. У цитованій тут (стор. 111-112) *Історії українського письменства* (Ляйпціг: Українська Накладня, 1919) цьому періодові української літератури, що охоплює цілих три сторіччя, присвячено не цілих три сторінки. З подібною настановою підходили до цього періоду й автори радянських підручників історії літератури. А. Шамрай присвятив цьому періодові всього півтори сторінки політичного огляду в розділі “Розвиток торговельного капіталізму” в підручнику *Українська література* (вид. 2-е, Харків: В-во “Рух”, 1928). Олександр Дорошкевич дав усього 18 рядків про “Духовне життя XIII-XV вв.” у своїм 346-сторінковім *Підручнику історії української літератури* (вид. 4-е, Харків: “Книгоспілка”, 1927).

Зрозуміло, що при такій настанові і такому трактуванні розвитку духовного життя 13-16 сторіч мусів випасти з поля зору і зацікавлення українських літературознавців такий важливий в історії культури взагалі і літератури зокрема період європейського Ренесансу й гуманізму, переможне зростання і розцвіт якого припадає саме на 15 й 16 сторіччя. Не могла вплинути на зміну цього ставлення й поява, ще 1912 року унікальної як на той час монографії М. Грушевського про *Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII* (Київ-Львів, 1912) із її перебільшеною оцінкою впливів реформації на Україну і з її недооцінкою повіву і впливу гуманізму (терміну “ренесанс” автор не вживає), які, мовляв, не сягали “поза учені вершки католицького духовенства”. Започатковане студіями і публікаціями Володимира Перетца ще з 1899 року вивчення української

36 віршової літератури й інших рукописних пам'яток 16-18 сторіч — доби ренесансу й барокко (зокрема ж його *Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков* (I-IV, 1926, 1927, 1929, 1962) було припинене на Україні і в Росії репресіями тридцятих і сорокових років; четвертий їх випуск появился тільки по 27 роках. Подібної долі зазнали дослідження і публікації Володимира Резанова *Драма українська* (випуски I-VI, Київ: ВУАН, 1926-1929), як і його ж сконкретизована на основі багатого матеріялу розвідка "До історії боротьби літературних стилів. Поетика Ренесансу на терені України та Росії", друкована в *Записках Ніжинського Інституту Соціального Виховання*, т. XII (Ніжен, 1931), стор. 30-86. Цитований вище том п'ятий *Історії української літератури* М. Грушевського (Київ: Книгоспілка, 1926-1927, 504 сторінок) з її ґрунтовним розглядом культурних і літературних течій на Україні XV-XVI вв. в тому числі й відгомонів італійського Ренесансу і заключним висновком про Перше Відродження 1580-1610 років був останнім в обірваному брутально монументальному творі цього дослідника. Не багато уваги привернув Ренесанс й у цитованій вже й виданій за кордоном *Історії українського письменства* акад. С. Єфремова. "Спілка з Польщею — стверджував С. Єфремов — хоч тим була добра, що одчинила дорогу на Захід, де саме йшла боротьба за нові форми життя, буяла реформація, розпочинався вік гуманізму, ренесансу з його новими покличами в сфері життя і мистецтва. З Заходу, безпосередно або через південно-слов'янські землі й Чехію та Польщу, широкою пішли на Україну хвилею нові ідеї. В сфері релігійній виявились вони так званим соцініянством, у сфері письменства численними лицарськими повістями... Уривками доходила й тогочасна наука, переважно богословська, як от "Луцидарій", ця справжня енциклопедія середніх віків. Але поки життя не висунуло нагальної потреби обороняти свою національну індивідуальність, оригінальне письменство спить, традиційне "книжне почитаніє" й далі тихо та сонно справляє свою роботу, задовольняючи звичайну цікавість (стор. 122-123)". Почався "дужий літературний рух на Україні" — на думку С. Єфремова — тільки з другої половини XVI віку. Вияви цього руху обмежує він до поширення друкарської вмлости, полемічної літератури, наукової літератури "в сфері філологічній та історичній переважно" й усю оригінальну літературу того часу, тобто кінця 16-ого і 17 сторіч, що розвинулася на Україні під впливом ідей Ренесансу, і згодом барокко трактує в щонайкращому випадку, як "схоластику",

частіше, як "мертвущий шаблон та важку формалістику". На думку акад. С. Єфремова "великий рух відродження наук і мистецтва не дійшов на Україну; замість його запанувала в центрі освіти, в Київській академії середньовікова схоластика, закована у важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, в схоластичні яриці не убане почуття" (т. I, стор. 182).

Наукове вивчення проблеми Ренесансу на Україні, започатковане в Києві працями В. Перетца, М. Грушевського, В. Резанова, продовжив на еміграції Дмитро Чижевський своїми дослідженнями з історії філософії на Україні 1927-1931 років, зокрема статтею "Renaissance und das ukrainische Geistesleben" ("Ренесанс й українське духовне життя"), друкованою в *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin* (т. II, 1929, стор. 52-55). В названій статті Д. Чижевський вказує на сліди ознайомлення з літературою Ренесансу і її впливи у творах українських полемістів кінця 16 ст. і першої половини 17 в. і також у творчості українських письменників й учених другої половини 17 і початку 18 сторіч. Цікаві, хоч інколи суперечливі у своїх висновках, дані про впливи західнього Ренесансу на Україні в другій половині 16 і на початку 17-ого сторіч, зокрема про становище греки й латини в тому часі і про зацікавлення Україною в західніх гуманістів 16-ого сторіччя зібрані в початкових розділах праці Є. Ю. Пеленського *Овідій в українській літературі* (Краків-Львів: Українське Видавництво, 1943). Ні в статті Д. Чижевського, ні в праці Є. Ю. Пеленського немає згадок про таких чи інших українських письменників чи вчених, що їх можна б назвати гуманістами, ні про такі чи інші оригінальні твори, що їх можна б зарахувати до Ренесансу.

Основніше й ширше опрацьована тема Ренесансу на Україні у стосовних розділах *Історії української літератури* (т. II, Прага, 1942) Д. Чижевського, поширених згодом у виданні УВАН 1956 року, як також у його оглядах п. н. "Ренесанс і реформація" у статтейній *Енциклопедії Українознавства* (Мюнхен-Нью-Йорк: НТШ, 1949, стор. 743-745) та в *Ukraine: A Concise Encyclopaedia* (Vol. I, Toronto: University of Toronto Press, 1963, стор. 990-1000). Протеж, розділ "Ренесанс та реформація" в *Історії української літератури* Д. Чижевського у виданні 1956 року супроводиться такими висновками: "На Україні впливи ренесансу... досить незначні: почасти вони обмежилися на засвоєнні певної тематики літературних творів, засвоєнні, що тривало й за часів барокка. Найскладніша

38 проблема — утворення нового літературного стилю — не була розв'язана... Перекладів майже не було... Тематика світського ренесансу майже не знайшла ґрунту” (стор. 223). ”Немає сумніву, що впливи ренесансу та реформації були на Україні ширші та глибші в житті, аніж в літературі. Українська література 16 ст. не тільки має в собі лише малопомітні елементи ренесансу та реформації; вона є в цілому незначна”.

Підкреслені повторенням про ”незначність” впливів й елементів ренесансу в українській літературі 16-ого сторіччя, обмеженій до того ж тільки до цього ж одного сторіччя, твердження Д. Чижевського поставили під сумнів правомірність, а то й доцільність включувати Україну в коло ідей і впливів європейського Ренесансу, створювати для цього окремий розділ чи й період в історії української літератури. Це й спонукало відомого еміграційного літературознавця Миколу Глобенка виступити проти дискусійних тверджень проф. Чижевського. Обговорюючи у статті ”До питань вивчення бароккової доби на Україні”, надрукованій у журналі *Україна*, ч. 8 (Париж, 1952), дану проф. Чижевським характеристику бароккових жанрів, М. Глобенко стверджує, що ”в опублікованих досі розвідках не порушено питання про шлях безпосереднього перенесення цих жанрів із Заходу на Україну” й ”еволюції, яку ці жанри зазнавали впродовж десятиліть” і тому ж плідна праця проф. Чижевського потребує ще дальших доповнень і поглиблення, тим більше, що ”ряд його тверджень не можна не вважати за дискусійні. Так викликає заперечення спроба проф. Чижевського неодмінно перенести на українську літературу схему чергування: ренесанс — барокко. Справді, автор не наводить ні в ”Історії української літератури” (1942 року — Б. Кр.) ні в курсі для ІЗН (Інститут Заочного Навчання — Б. Кр.) ні одного видатного явища, характеристичного для ренесансу. В згаданій статті в ”Арці” (”Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України” в ж. *Арка*, чч. 3-4, Мюнхен, 1948 — Б. Кр.) проф. Чижевський сам твердить, що ренесанс ”був духовно незначний або, ліпше кажучи, малопомітний, невиразний”. Нам здається, що замість переносити в дослідження української літератури цю схему, яку нічим заповнити, було б доцільніше докладною аналізою початків бароккової доби схарактеризувати її своєрідність на Україні XVI початку XVII ст. Це питання, в усякому разі, потребує дальшого вивчення” (стор. 624-625).

І твердження Д. Чижевського про ”незначність” чи й ”малопомітність” і ”невиразність” елементів Ренесансу на Україні і заперечення М. Глобенка проти перенесення схеми чергування

ренесанс-барокко в історію давньої української літератури були зумовлені тогочасною недослідженістю і недостатньою вивченістю стосовного періоду не тільки в українському, але і в польському літературознавстві. Це ж тільки з 1960-их років розгорнулися в Польщі ширші досліди проблеми "Ренесанс і гуманізм", що їх вислідом були праці: Тадеуша Улевіча *Sarmacja* (Варшава, 1950), Станіслава Лемпійського *Renansans i humanizm w Polsce* (Краків, 1952), збірник *Odrodzenie w Polsce* (Варшава 1956), Юліяна Кржижановського *Dzieje literatury polskiej* (2-е вид., Варшава 1972, як також нові публікації творів польських письменників — гуманістів: Я. Кохановського, А. Кржицького, А. Фрича-Модржевського, М. Рея, М. Сенпа Шаржинського, Ш. Шимоновича, Павла Русина й інших. Більшої конкретности набула, починаючи з 1960-их років, картина розвитку ренесансних тенденцій і становлення гуманістичних літератур після появи праць російського дослідника, довголітнього емігранта Іллі Голеніщева-Кутузова, написаних на широкому тлі європейського Відродження — *Итальянское Возрождение и славянские литературы XV-XVI веков* (Москва: Изд. АН СССР, 1963) — про гуманізм і Ренесанс в Далмації, в угорсько-хорватській державі, в чеській літературі і в Польщі і зокрема, якщо йде про Україну, після опублікування виголошеної ним під час 5-ого Міжнародного з'їзду славістів, у вересні 1963 року в Софії, доповіді *Гуманізм у восточных Славян (Украина и Белоруссия)*, (Москва: Изд. АН СССР, 1963), що її востаннє передруковано разом з іншими меншими працями І. Голеніщева-Кутузова у виданому посмертно (із статтею Д. Ліхачова про автора) збірнику *Славянские литературы* (Москва: "Художественная литература", 1973). Пожвавлення польських і російських зацікавлень проблемою Ренесансу привело до деякого переламу також і в українському літературознавстві і зміни у ставленні до цієї проблеми українських радянських дослідників (на еміграції опрацюванням цього роду питань ніхто не займається), які справу Ренесансу на Україні або ігнорували, або ж в силу існуючих умов не мали змоги нею займатися. Багато нового в цьому відношенні дає також монографія російського дослідника Євгенія Неміровського *Начало славянского книгопечатания* (Москва: "Книга", 1971), з його спробою дати розв'язку т. зв. Краківської загадки, тобто умов й обставин виникнення започаткованого Швайпльтом Фіолем друкарства. Не враховуючи ранішого цікавого причинку до питання Ренесансу на Україні — статті галицького філолога й перекладача Вергілієвої *Енеїди* Михайла Білика "Український

40 елемент у польській літературі XVI ст., писаній латинською мовою”, надрукованої у збірнику *Слов'янське літературне єднання* (Львів: Вид. Львівського Університету, 1958), стор. 41-51, переломовими а то й ревеляційними, якщо йде про ставлення до вивчення теми “Ренесанс на Україні”, стали дослідження і статті радянського українського історика й літературознавця Д. С. Наливайка, одного з найкращих знавців європейської українки 15-17 сторіч, та літературознавця — дослідника українського барокко, що виступає під прізвиськом І. В. Іваньо.* Першому з них, Д. С. Наливайкові, належить ґрунтовне дослідження “Україна в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках доби Відродження”, друкване у збірниках *Слов'янське літературознавство і фольклористика* (Київ: “Наукова думка”, вип. 4, 1968, стор. 131-151, вип. 5, 1969, стор. 44-56, і вип. 6, 1970, стор. 39-51) й опублікована в ж. *Радянське літературознавство* (Київ, 1972, но. 1, стор. 30-47) стаття “Українське барокко в контексті європейського літературного процесу XVII ст.” із розглядом барокового стилю, як “синтезу середньовічних і ренесансних елементів” та згадкою про заплановану автором спеціальну розвідку “Україна і європейське Відродження”. Другий із згаданих, І. В. Іваньо, торкнувся питань українського Ренесансу у надрукованій в ж. *Радянське літературознавство* (Київ, 1970, но. 10, стор. 41-53) статті п. н. “Про українське літературне барокко”. Дві останні статті присвячені головним чином, як це підкреслено в їх назвах, проблемі й окремим аспектам українського літературного барокко, протеж, обидва автори стверджують, що “основний зміст українського й всього слов'янського барокко полягав у освоєнні здобутків ренесансно-гуманістичної культури” (Д. Наливайко) і що “твори цього стилю певною мірою несли функції Ренесансу і сприяли засвоєнню ренесансних ідей і мотивів” (І. Іваньо). Приймаючи ці висновки, не цілком можна погодитися з твердженнями першого з названих авторів, що “українська література XVI ст. ... знала тільки окремі спалахи ренесансу” і що він “лише спорадично проявлявся на українсько-білоруському терені”. Скоріше, на нашу думку, період Ренесансу на Україні треба поширити на 17 сторіччя, як час його дальшого запізнілого розцвіту на українському терені, пов'язаного органічно з періодом Першого — за визначенням М. Грушевського — українського Відродження.

*Д. С. Наливайко, нар. 1929, кандидат філологічних наук; І. В. Іваньо, нар. 1931, автор книжки *Специфіка мистецтва. Історико-естетичний нарис* (1970).

У світлі нових дослідів і праць розвиток українського культурного й літературного руху на Україні в 15-17 сторіччях набуває набагато інакшого характеру і змісту й уявляється в інакших аспектах, як ті, що утвердилися в дотеперішніх підручниках історії літератури і стосовних літературознавчих працях.

Найперше: українського суспільства, чи за теперішнім визначенням "громадськості", 15-16 сторіч і під Польщею і в Литовсько-Руській державі не можна обмежувати тільки до українсько-мовного міщанства, духовенства й селянства і згодом козацтва, очолених в найкращому випадку невеликою горсткою православного панства, як це чинили С. Єфремов, подекуди М. Грушевський і інші. Поза названими суспільними верствами (станами) була ще численна верства шляхти й магнатів (колишнього боярства і князів), які хоч і спольонізовані і покатоличені, не всі і не цілком відрікалися від руської нації і віри. Це з-поміж них і частинно з-поміж українського міщанства рекрутувалася тогочасна освічена інтелігенція, вихована в польських, італійських, німецьких, французьких чи й англійських університетах і колегіях.

Показовими в цьому відношенні можуть бути складені на основі реєстрів і хронік західних університетів огляди про українських студентів у високих школах Європи 14-18 сторіч, складені на еміграції Д. Олянчином, І. Лоським і радянським дослідником Гр. Нудьгою. За підрахунками останнього, поданими у статті, надрукованій в *Українському календарі 1968* (Варшава: УСКТ, 1968), стор. 315-319, в самому тільки Краківському Університеті, який був заснований 1364 року, одержали освіту протягом 15-16 сторіч яких 800 українських студентів, в тому числі 108 зі Львова, 19 з Городка, 14 з Кам'яця Подільського, 15 з Дрогобича, 5 з Бродів. Для бідних студентів цього університету була заснована 1409 року у Кракові на Вишневій вулиці професором Яном Існером окрема бурса, з дорученням, що "головно треба до неї приймати ... литовців і русинів", тобто українців з тодішньої Галичини й Поділля та з українських земель під Литвою. Докладніших даних про кількість українців в інших університетах Європи немає, але ж встановлено, що вчилися студенти з України (*de Ruthenia, de Kioviae* чи й *de Ukraine*, як це зазначувано у списках), починаючи вже з 14 сторіччя в паризькій Сорбоні, в Болонському, Падуанському, Празькому, Гайдельберзькому й інших університетах. З 16, 17 і 18 сторіч відомі українці в списках

42 університетів — Ляйпцігського, Кенігсберзького, Страсбурзького, Віденського, Будапештенського а то й Оксфордського і кількість українських прізвищ іде в десятки. Почавши від кінця 16 сторіччя українці масово добувають освіту і знання в польських високих школах — в Замостській Академії, в багатьох єзуїтських колегіях тощо. (Питання участі українців у добуванні освіти поза межами України вимагало б не тільки дальших джерельних студій в цьому напрямку, але й монографічного опрацювання на основі зібраного вже матеріалу).

Всі ці українці, навіть і ті, що вчилися в польських і єзуїтських школах, не були "пропащим" для України елементом, не розпливалися потому безслідно серед шляхетської маси і, зараховуючи себе подеколи до польської нації й беручи активну участь в польському державному житті, все ж таки вважали себе русинами — українцями. Чимало з них, хоч златинізовані чи спольонізовані, відіграли згодом видатну, а то й провідну роль в українському культурному чи й національно-державному відродженні кінця 16 і першої половини 17 сторіч. Згадуючи, наприклад, провідну участь галицьких діячів у відродженні українського Києва початку 17-ого сторіччя ("гурток учених, переважно галичан, що пішли сюди слідом за відомим Є. Плетенецьким" — С. Єфремов; "перше "нашествіє галичан" на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також галичанина, заходилися культурними засобами Західньої України відродити на київськім ґрунті заглушене культурно-національне життя" — М. Грушевський), українські історики не підкреслюють того факту, що всі вони — оті галицькі Плетенецькі, Борецькі, Копистенські, Зизанії, Беринди, Саковичі, Кальнофойські чи й волинські Курцевичі — родилися й виростили в умовах польського й католицького засилля в Західній Україні (повного "занепаду українського життя"), що вчилися й виховувалися вони здебільшого в польських, а то і єзуїтських школах Львова, Кракова, Замостя, Варшави чи й у закордонних католицьких університетах й академіях. Так же само, як не беруть до уваги українські дослідники, зокрема сьгодні радянські, того факту, що вчилися в польських єзуїтських школах і провідники українського національно-визвольного руху — Богдан Хмельницький і пізніший Іван Мазепа. Тож промовчується дуже часто й те, що провідні вчені Києво-Могилянської Академії і пізніші будівничі Російської імперії й основоположники російської науки й літератури Степан Яворський (теж галичанин) і Теофан Прокопович були вихованцями польських і римських католицьких шкіл і свої

літературні твори писали й видавали також латинською і 43 польською мовами.

Разом з тим, з недооцінюванням ролі освіченої в польських чи західних школах інтелігенції того часу в українському літературознавстві і в історичних дослідженнях якось ніби соромливо трактується питання іншомовної — латинської чи й польської літератури 15-17 сторіч. До української літератури зараховується здебільшого тільки те, що було писане чи друковане церковно-слов'янською або книжною українською мовами. Писання латинською і польською мовами, що їх авторами були безсумнівно українці, хоч інколи і згадуються, алеж не досліджуються і залишаються поза рамками українського літературного надбання. Це останнє, вплинуло до речі між іншим і на виникнення погляду, що періоду Ренесансу на Україні немає чим вививнити... чи й намагань починати цей період від кінця 16 сторіччя.

Недослідженими й невивченими залишилися місце й роля Львова і Кракова в поширенні ренесансних ідей і віянь на Україні. Не привернули уваги українських дослідників такі факти з культурного і духовного життя тогочасного Львова, як наприклад, перебування італійського гуманіста Філіппо Буонаккорсі-Каллімаха (1437-1496) "промотора гуманізму" (за визначенням М. Грушевського) на Україні й у Львові і його зв'язки із польським письменником, дипломатом і згодом львівським католицьким архієпископом Григорієм із Сянока (1406-1477), навколо якого гуртувалися в той час львівські гуманісти. Не вирішене остаточно й питання про час заснування Львівського братства, що згодом мало існувати вже з половини 15-ого сторіччя. Про те, що Львів у другій половині 16-ого сторіччя став наскрізь ренесансним містом, з чудовими своїм ренесансним стилем церковними і світськими будівлями, з високорозвинутими різними ділянками мистецтва і ремесла, написано багато в підручниках історії культури, алеж не висвітлено умов і людських сил і ресурсів, з допомогою яких відбувався цей розвиток і тому ж архітектурне й мистецьке обличчя ренесансного Львова уявляється цілком відірване, незв'язане з його духовним життям, зокрема із підкреслюваною в українських дослідженнях національно-релігійною боротьбою проти тиску і впливів польської культури й духовности і католицизму.

У зв'язку з цим нового навітлення вимагає історія українських братств 16-17 сторіч. Тож постали вони, поширилися й розгорнули свою діяльність під безсумнівним впливом таких

44 же міських братств і цехів західної Європи, які почали поновлюватися й активізуватися саме з поширенням ідей і віянь Ренесансу й гуманізму. Пройнята гуманістичним спрямуванням була уся культурно-освітня діяльність Львівського, Луцького і згодом Київського братств. На запозичених із Заходу, подеколи через Польщу й Чехію, гуманістичних зразках була базована виховна система братських шкіл, проти гуманістичних елементів і напрямних якої протестував у своїх посланнях прихильник церковно-схоластичного виховання молоді Іван Вишенський. Засновувані і ведені братствами школи (у Львові, в Києві і в інших містах) мали, як стверджує Ярослав Ісаєвич у своїй монографії *Братства та їх роль в розвитку української культури XV-XVIII ст.* (Київ: "Наукова думка", 1966), демократичний, всестановий характер і були закладані згідно із їхніми статутами "для научення дітем християнським вшелякого стану". Програма їх навчання була такою ж, як у тодішніх польських і західноєвропейських школах, гуманістичною, спрямованою, згідно із засадами європейських педагогів-гуманістів на "готування учня до участі в громадському житті", опанування риторики (красномовства), вивчення теоретичних основ граматики, поезики і діалектики, студіювання писання античних авторів і писання учнями за їх зразками творів. Показовим у цьому відношенні був склад бібліотеки львівської братської школи чи пак "гімнасіону". Навчальну частину цієї бібліотеки становили словники і граматики клясичних мов, зокрема латинської, що їх авторами були західні гуманістичні педагоги, твори грецьких і латинських авторів, італійських гуманістів, писані латинською мовою (в тому числі твори Ф. Петрарки й Піко де Мірандола), праці тогочасних італійських і польських істориків. Якщо головну увагу у братських школах спрямовували початково на вивчення грецької і церковно-слов'янської мов, то з 1604 року у Львові і згодом у Київській та інших братських школах основне місце зайняла латинська мова, поруч книжно-української і польської, стаючи в другій половині 18 сторіччя панівною і в Києво-Могилянській Колегії і згодом Академії і навіть в усіх, засновуваних викладачами й вихованцями цієї академії латино-слов'янських школах на терені Росії.

Майже цілком випала з-під уваги й дослідження українських істориків роля й вага українців у Кракові, який, треба підкреслити, відіграв в історії України й першого українського Відродження таку ж приблизно ролю, як її відіграв протягом 18-ого сторіччя український Петербург.

Після приєднання Галичини (Руси) королевою Ядвігою 1387 року і після скасування її автономного становища королем Володиславом Ягайлом 1434 року, Краків, як столиця Польщі (розташована в безпосередньому сусідстві до Русі: на старих картах Польщі й України як приналежні до Русі і в її границях позначені такі пізніші західньо-галицькі міста, як Замостя, Томашів, Переворськ, Ярослав, Ланцут, Ряшів, Кросно, Сянік). став осередком, до якого почала стягатися українська шляхта й українська шляхетська і міщанська молодь.

Попри згадану вище велику кількість молодих українців, які вчилися у Кракові в 15-16 сторіччях (яких 800!) це місто визначалося й численним скупченням українських мистців, в тому числі й малярів. Тривалими пам'ятками їхнього перебування і праці у Кракові й інших містах Польщі (Вроцлав, Люблін, Гнезно, Сандомир) залишилися ікони, фрески й розписи в польських костьолох і каплицях, зокрема ж 43 картини на різні євангельські сюжети на краківському Вавелі і фрески у краківській каплиці Чесного Хреста (див. М. І. Марченко, *Історія української культури*, Київ: "Радянська школа", 1964, стор. 171).

У Краківському Університеті українці не тільки вчилися: вони були також професорами й викладачами. В 1488-1489 роках "поясняв" студентам Арістотеля православний князь Андрій Свірський. З тих же років професором цього ж університету був гуманіст Юрій Котермак з Дрогобича (відомий, як Юрій Дрогобич), колишній його студент і бакалавр, доктор Болонського Університету, в якому викладав астрономію та медицину і в 1481-1482 роках був його ректором. Записаний 1491 року у Краківський Університет Павло Русин (Рутенус) із Кросна, що про нього буде мова далі, закінчив студії ступенем бакалавра у Грейфсвальдському Університеті 1499 року і, повернувшись до Кракова, читав дуже популярні серед студентів лекції з історії римської літератури. Не виключено, що були й інші викладачі і професори українського роду. Багато ж з-поміж професури Краківського Університету походили з руських (українських) міст і земель, між ними Станіслав Біль з Нового Міста, обраний в 1509-1533 роках кількома наворотами деканом філософського факультету і ректором університету, який підписувався також "Рутенус".

Після прибуття зі Львова 1470 року поета, історика й філософа Філіппо Каллімаха, провідного діяча польського Відродження (Ренесансу), за його, мабуть, почином і під проводом прибулого до Кракова після 1489 року німецького

46 гуманіста — поета Конрада Цельтіса створився гуманістичний літературний гурток "Sodalitas Vistulana" ("Надвіслянське братство"), до складу якого увійшов і згаданий вище Павло Русин із Кросна, за прізвиськом якого в УЗЕ чи в УРЕ даремно шукати. Біо-бібліографічні дані про нього зібрані у вище названих працях І. Голєнішева-Кутузова і Є. Неміровського.

Дата народження Павла Русина не встановлена. В реєстрі бакалаврів у Грейфсвальді записаний він 1499 року під прізвиськом Paulus Crosnensis de Rucia. Підписувався Ruthenus і своє українське походження підкреслював на приналежних йому інкунабулах, 13 із яких збереглися в бібліотеці Краківського Університету, підписом Pauli Crosnensis Ruteni sunt. Ступінь магістра здобув у Кракові 1506 року і відтоді був викладачем латинської літератури в Краківському Університеті, коментуючи твори Овідія, Персія, Клявдіяна і Сенеки. Під його впливом перебувала ціла плеяда польських поетів доби Ренесансу — Ян Дантишек, Ян із Вісліци, Крижштоф Сухтен та інші. 1508 року Павло Русин зредагував для видання друком збірку сатир латинського поета Персія, що її видав Ян Галлер, і 1509 року вийшла у Відні збірка його віршів *Sagmina*, писаних латинською мовою. Переїхавши 1508 року на Угорщину, перебував Павло Русин у близьких взаєминах з угорськими гуманістами і був видавцем-редактором написаного Яном Панонієм панегірика на пошану італійського гуманіста Гваріно Гваріні у Відні 1512 і двох комедій Сенеки, надрукованих там же 1513 року. Помер Павло Русин ок. 1517 року. Деякі з польських дослідників не ставлять високо віршової творчості Павла Русина латинською мовою і доводять, що він не був русином, але кросненським міщанином німецького походження. Протеж, навіть, якщо б такий здогад був підтверджений, то постійне визначування себе русином може бути доказом, що міг Павло Русин бути вже зукраїнізованим німцем. В кожному випадку, життя і творчість Павла Русина, як українського і польського гуманіста, може стати доброю темою дисертації чи й наукового дослідження. Латинські поезії Павла Русина були опубліковані Е. Кручкєвічом у Кракові 1887 року, монографія про нього, що її автором була М. Цитовська, була видана у Варшаві 1962 р.

Другим провідним польським й українським гуманістом, що підкреслював постійно своє українське походження не тільки зукраїнізованим латинським прізвиськом *Orichovius*, але й назвою *Ruthenus* і навіть заявою *Ruthenorum me esse et libenter profiteor* (Я з русинів і радо до цього признаюся) був Станіслав Оржеховський (Оріховський). Народжений 1513 року в

Перемишлі, походив з української шляхти, яка перейшла на католицизм, і матір'ю його була донька українського священника. Студював у Віттенбергу, де зблизився з провідниками реформації і продовжував свої студії в Падуї, Болонії і в Римі. Висвячений на католицького священника, виступив згодом проти celibату, порушуючи заборону своїм же одруженням. Крім полемічного твору проти celibату, Оріховський був автором низки політичних трактатів, писаних і видаваних латинською і польською мовами і відомих не тільки в Польщі, але і в Європі, між ними *Fidelis Subditus* (1543), присвяченого королеві Жигмонтові II Августові з повчанням, як треба володіти, твору *Quincunx* — "П'ятинаріжник" (1564) з вимогою зміцнювання теократичного ладу: щоб держава була підпорядкована церкві, збірки історичних писань, в тому числі і про походження поляків — "*Origo Polonorum*", виданої п. н. *Annales* вже після його смерті 1611 року, як також ряду публіцистичних памфлетів проти турецької загрози, відомих під назвою "Турсуки" (1543). Писання Оріховського визначаються не тільки ренесансним спрямуванням — добрим знанням і використанням творів античної літератури; в їхньому стилі наявні уже також барокові елементи: пишнота, драматизування, патос. Був Оріховський також одним з ініціаторів біографічного жанру в літературі 16 сторіччя, зразком якого може бути його промова на пошану короля Жигмонта I. Старого, видана у Венеції 1548 року під пишним заголовком і з підкресленням руського (українського) походження автора: *Stanislai Orichovii Rhuteni ornata et copiosa oratio habita in funere Sigismundi Jagellonis Poloniae Regis*. Це Оріховський був одним із авторів відомої формули *Gente Ruthenus, natione Polonus*, висловленої в його творі *Baptismus Ruthenus* (Руське хрещення).

Між письменниками того часу, що писали в Польщі латиною і підкреслювали в їхніх літературних прізвищах своє етнічне чи подеколи і територіальне руське (українське) походження, М. Білик називає у вище цитованій статті 1958 року ще Тичинського, краківського професора й автора панегіриків та віршу "*De Cracovia carmen elegiacum*", який підписував свої твори *Ticiensis Roxolanus*, і Чуя Самборчика, автора творів "*Częstochowa i "Ecloga"*", підписаних прізвищем *Vigilantius Gregorius Samboritanus Ruthenus*. Русином названий також в індексі заборонених книг того часу Ян Гербурт — *Ioannis Ruthenus* — автор твору *Tabulae* (не ідентичний з Яном Щенним (Щасним) Гербуртом). На думку А. Брюкнера ця згадка стосувалася твору Гербурта *Locorum de fide commentarii* (Краків,

48 1586). Не виключене, що українського роду був також Ян Щасний Гербурт (1567-1616), польський письменник і публіцист, оборонець грецької церкви й руського народу проти наступу польського католицизму, що його твір *Heracles* із наведеними в ньому українськими піснями і прислів'ями мав первісно назву *Gadka Hrucia z Fortuną* (Розмова Гриця із долею).

З Ренесансом пов'язана й перша "українська школа" в польській літературі, існування якої Д. Чижевський відносить до доби барокко (див. *Історія української літератури*, 1956, стор. 312-313). Видатними репрезентантами цієї школи — були польські письменники — послідовники Яна Кохановського, зокрема поети Миколай Сєнп Шаржинський, Себастьян Фабіян Кльоновиц та Шимон Шимоновиц, що їх сучасні польські літературознавці, між ними і Ю. Кржижановський зараховують — за ренесансним спрямуванням, стилем й елементами їхньої творчості — виразно до літератури польського Ренесансу. М. Сєнп Шаржинський (1550-1581), народжений в Галицькій Русі, був автором збірки *Rytmu abo wiersze polskie*, виданої двадцять років після його передчасної смерті. На його творчості позначився вплив італійської поезії другої половини 16 сторіччя. Разом із Яном Кохановським був творцем польського сонета. У своїх віршах цитує українські пісні. На його поезії, як на зразки, покликаються автори українських поетик 17 сторіччя. Видатне місце зайняли українські сюжети й теми у поетичній творчості С. Ф. Кльоновица (ок. 1545-1602), автора поеми *Roxolania*, писаної латинською мовою і виданої у Кракові 1584 року. Кльоновиц, бургомістер міста Любліна наприкінці 16 сторіччя, жив у Львові і добре знав Україну. У своїй поемі, присвяченій сенатові — руським батькам — міста Львова, Кльоновиц описує із захопленням Львів й інші околиці Галицької Руси, Поділля й Волині, згадує зруйнований Київ, дає картини з життя українських селян, їхнього побуту і звичаїв. Не зважаючи на важливість краєзнавчих описів *Роксоланії* для історії України 16 сторіччя, поема Кльоновица ще й досі не перекладена повністю українською мовою. Уривки з поеми в українському перекладі, разом з біографічним нарисом про Кльоновица, подав Михайло Білик у згаданій вище статті "Український елемент у польській літературі XV ст., писаній латинською мовою" (1958 р.) Третій із представників тієї "української школи" Шимон Шимоновиц (Симон Симонід, 1558-1629), був сином Шимона із Бжезін, краківського магістра, згодом купця і з 1547 року громадянина міста Львова, власника великої як на той час (півтори тисячі

томів) бібліотеки. Народжений у Львові, "столиці всієї Руси", як сказано в пізнішій біографії поета з 1630 року, Шимон Шимонович закінчив Краківський Університет і в 1580-1583 роках завершував студії за кордоном, де його вчителем був відомий філолог Йосиф Юст Скалігер і де Шимонович вже тоді здобув своїми латинськими віршами визнання гуманістичних учених. Прославився Шимонович, як письменник, особливо ж збіркою своїх ідилій, писаних польською мовою під впливом латинських і грецьких поетів, зокрема буколік Вергілія й італійської буколічної поезії доби Ренесансу, п. н. Sielanki (з українського "селянки"), що були видані 1614 року в Замості з численними українізмами в їх мові і з реальними картинами українського села і панівної в них панщини. Стиль і сюжетність *Селянок* Шимоновича наслідували вже в 17 сторіччі львівські польські поети — Шимон Зіморівіч (1608-1629) у своїй збірці *Roksolanki* — *to jest ruskie panny* (*Роксолянки або руські панни*, 1654) та його старший брат Йосиф Варфоломій Зіморівіч (1597-1677), автор збірки *Nowe sielanki ruskie* (1663). Ставши близько 1586-1587 року до великого гетьмана і канцлера Яна Замойського, вихованого в Падуї видатного польського гуманіста й мецената, Шимон Шимонович зайнявся з його доручення організуванням заснованої ним 1593 року Замостської Академії з добрими викладачами, бібліотекою і друкарнею, що її учнями були провідні українські культурні діячі того часу: Касіян Сакович, Сильвестр Косів, Ісає Козловський-Трофимович та інші. До "української школи" 16-ого сторіччя зараховують також Бартоша Гловацького (ок. 1543-1614), автора багатьох поем і віршів, здебільшого наслідувань, між ними поеми "Panosza" і віршу "Wyjechanie do Włoch Iwana Podkowy", що в них він прославляє хоробрість русинів (українців), які обороняють Польщу перед турецькою загрозою. Папроцький перебував довший час на Україні, знав життя козаків і польської "українної" шляхти. Ставши політичним емігрантом, емігрував до Чехії, де продовжував писати геральдичні трактати і перекладав твори Яна Кохановського. У своїх геральдичних трактатах, виданих у Польщі 1578 і 1584 ще до виїзду в Чехію, Папроцький зібрав дані про українських і білоруських князів і панів та легенди про початки Києва, Кракова тощо. Повернувшись помер у Львові.

Зв'язана з Ренесансом і з українською та польсько-українською літературою 15-16 сторіч також й історія українського книгодрукування, чи точніше його початків, що

50 ними стали видані Швайпольтом Фіолем наприкінці 14-ого сторіччя, в 1890-их роках, чотири перші книгодруки — інкунабули — *Октоїх* і *Часослов* (1491) та *Тріодь постна* і *Тріодь цвітна* (без дати). Навколо цього початкового періоду українського друкарства виникла багата література з безліччю праць, досліджень і здогадів-гіпотез, що їх авторами були польські, німецькі, російські й українські дослідники, між останніми І. Огієнко, І. Свенціцький, З. Кузеля, С. Маслов, П. Попов, Л. Винар. Не зважаючи на всі ці дослідження, багато сторінок цього почину залишилися невисвітленими і чимало питань нерозв'язаними. Найближче, мабуть, до розв'язки цієї "краківської загадки" підійшов російський книгознавець й історик слов'янського книгодрукування Євгеній Л. Неміровський у своїй монографії *Начало славянского книгопечатания* (Москва: "Книга", 1971). На широкому тлі поширення ренесансних ідей і прямувань і розвитку книгодрукування в Західній Європі і в Польщі Є. Неміровський висвітлив виникнення українського друкарства у Кракові, його пов'язаність з тодішніми гуманістичними колами і діячами і по-новому поставив питання безпосередньої участі й самих українців у цьому почині. Є. Неміровський ствердив, на основі джерельних даних, що друкуванням церковно-слов'янських книг, призначених для поширення на Україні, в Росії і на інших слов'янських землях були зацікавлені провідні тогочасні гуманісти, між ними й Конрад Цельтіс, що друкар цих перших книг Швайпольт Фіоль, краківський громадянин і майстер німецького походження, був тісно зв'язаний своїм почином і його фінансуванням з західноєвропейською купецькою і фінансовою родиною Турзо, близькою до гуманістичного руху, з якої походив ряд видатних державних і церковних діячів, в тому числі і єпископів того часу. Водночас із цим він заперечив дотеперішні погляди і здогади, що причиною припинення діяльності друкарні Ш. Фіоля були репресії тодішніх польських католицьких церковних кіл. Стверджуючи, як і інші дослідники, наявність численних українізмів у мові Фіолевих видань, Неміровський висловив умотивований здогад, що редакторами і коректорами друкованих Швайпольтом Фіолем книг мусли бути тогочасні краківські українці, між ними згадувані вище Павло Русин із Кросна і Юрій Котермак-Дрогобич, обидва зв'язані особисто з гуманістичними діячами Ренесансу в Чехії, Італії і в Німеччині і зокрема з меценатами з родини Турзо, так же само, як були зв'язані з цими колами і Швайпольт Фіоль, і Рудольф Борсдорф, майстер німецького роду, і студент Краківського

Університету з 1485 р., що виробив запроєктований мабуть 51
краківськими мистцями українцями шриффт для видань Фіоля.
Интересний у зв'язку з цим факт, що Станиславові Турзо,
студентові Краківського Університету з 1485 і єпископові
Оломовцу на Моравії з 1497 року, був присвячений відомий твір
про Україну, Литву й інші східні землі польського географа й
історика, магістра Краківського Університету з 1479 р. Матвія з
Мехова (1457-1523) *Tractatus de duabus Sarmatijs Asiana et*
Euroriana — Трактат про дві Сарматії Азійську й Европейську,
1517, перевиданий 1518 року в Авґсбургу з німецьким перекладом
на кошти Фуггерів, спільників родини Турзо. Не погоджуючися в
усьому з висновками Є. Неміровського, треба ствердити, що
вони можуть стати доброю спонукою й матеріалом для дальших
досліджень в цьому напрямку.

Ренесансною за своїм змістом і зацікавленнями була й
тогочасна історична наука у Польщі. Не входячи ширше в цю
ділянку, тут крім згаданого вище опису України й інших
"сарматських" земель Матвія із Мехова, треба назвати праці
Мартина (1495-1575) і Йоахіма (1540-1599) Бельських, Матвія
Стрийковського (1547-1582), Станіслава Сарніцького (1532-1597)
із Холмської Русі, що в них багато уваги присвячено й історії
України й автори яких використали багато матеріалу із
незбережених до нашого часу українських літописів. "Хроніки" й
"анали" названих польських хроністів мали великий вплив на
розвиток українського літописання й української історіографії 17-
ого сторіччя.

В руслі гуманістичного руху й ідей Ренесансу та ренесансної
європейської новолатинської і польської літератур проходив
також розвиток української літератури 17-18 сторіч, що її
більшість дослідників зараховує до доби "українського барокко".
Розгляд й аналіза мистецьких прямувань, стилів і засобів цього
періоду вимагали б окремого дослідження. Ренесансні традиції й
засоби в українській літературі 17-18 сторіч були дуже живі і
сильні і їх не можна визначати виключно, як бароккові.
Більшість підручників поетики і риторики, складених
українськими авторами того часу на Україні і в Росії майже все
латинською мовою, були цілком ренесансними, базованими на
таких же підручниках італійських і німецьких (М. Дж. Віді,
Скалігера, Понтана та інших). Під впливом античних і
ренесансних авторів (Гораций, Петрарка, Торквато Тассо, Ян
Кохановський) перебувала й оригінальна українська література,
зокрема віршування і драма. Панівна в шкільному навчанні
Києво-Могилянської Колегії і згодом Академії другої половини

52 17 і першої половини 18 сторіч латинська мова була вживана й українськими письменниками в їх оригінальній творчості. Традиції новолатинської поезії Павла Русина із Кросна продовжували на українському ґрунті галичани й вихованці польських шкіл Степан Яворський і Теофілакт Лопатинський, киянин, алеж також вихованець польських і римських шкіл Теофан Прокопович, народжений у Полоцьку на Білорусі і вже випускник Києво-Могилянської Колегії Симеон Полоцький. Так же само, як новолатинські вірші Павла Русина і писані латинською мовою трактати Станіслава Оріховського і латинські та польські твори інших гуманістів українського роду 15-16 сторіч, новолатинська поезія українських авторів 17-18 сторіч залишилася не тільки недослідженою і невивченою, але навіть неопублікованою. Дивний чи й дивовижний цей факт підкреслив провідний радянський російський літературознавець Павло Наумович Берков, у своїй статті "Задачи изучения переходного периода русской литературы" у збірнику *Пути изучения древнерусской литературы и письменности* (Ленинград: "Наука", 1970, стор. 12-19), стверджуючи таке характеристичне явище, як те, що новолатинська поезія "русских" за його визначенням, але ж усе крім Симеона Полоцького незаперечних українців — Степана Яворського, Теофана Прокоповича, Теофілакта Лопатинського, Гедеона Вишневського, Теофіля Кролика й інших, "повністю... випало із поля зору наших літературознавців". Підтверджує факт невивченості літературної творчості цього періоду, якщо йде про твори українських письменників польською мовою, також і польський дослідник Ришард Лужни у своїй праці *Pisarze kręgu Akademji Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska* (Kraków, 1966).

З'ясований у цій доповіді стан дослідів над українською літературою 15-17 сторіч і над проблемою Ренесансу й гуманізму на Україні показує, як багато в цій ділянці ще треба зробити, скільки справ, тем і проблем залишилося ще недослідженими, нез'ясованими чи нерозв'язаними, які важкі, не раз і непосильні завдання стоять перед українськими дослідниками і студентами і на Україні і на еміграції — в діяспорі.

3 НАГОДИ ОДНІЄЇ ВИСТАВКИ

Андрій Сологуб

Цього року паризький сальон, що має назву "Французькі мистці", влаштував свою річну виставку в небувалій досі комбінації. Вона відбулася, як і кожного року, у Гран Пале від 18 квітня до 10 травня.

Усі сальони рік-річно зазнають втрат: невелике число відвідувачів не покриває видатків, і в результаті виставки закінчуються з значним дефіцитом. Не виключене, що й цей сальон, щоб рятувати бюджет, знайшов зручний засіб притягнути відвідувачів на виставку. Притягнути — не значить здивувати. Здивувати парижанина сьогодні неможливо. Здивування в цьому випадку заміняється цікавістю: кожен цікавиться тими речами, яких він не бачить часто в своєму оточенні і мало їх знає. Буває, що після першого розчарування відвідувачі десять років пізніше ідуть так само й на друге, а далі й на третє. За лише однієї умови: щоб такі маніфестації не повторювалися кожного року.

Хоч би й які були фолкльорні балети з російської імперії — вони для француза екзотика, що й забезпечує їх успіх. Інша справа з малярством. Його мова більш інтернаціональна і наслідком цього менші його шанси на успіх.

Дирекція сальону "Французьких мистців" при допомозі Міністерства культури, в рамках культурного обміну, включила в свою річну виставку твори старої й нової російської імперії. Для останніх відведено центральне, найкраще місце, в сальоні — як для гостей.

Творів, як на масштаби імперії, не було багато, всього сто. У нормальних умовах це давало б змогу зробити найкращий вибір. Але так не сталося. Якість виставлених творів ніяк не відповідала назві на скромних афішах: "Великі російські твори і майстри сучасного радянського малярства".

Виникає питання: за якими критеріями міністри культури імперії робили вибір? Чому тільки суріковщина, стара і нова? Чому разом з Дейнекою не прислали, наприклад, Петрова-Водкіна, у якого є добрі твори, і йому подібних? Відповідь можна зформулювати безпомилково, знаючи довголітню практику в цій ділянці.

Добір відбувається не за критеріями мистецької якості, а за цілком позамистецькими; головну вагу мають такі ознаки: заслуги мистця перед партією, партійність і "народність", яка не вкладається в якусь дефініцію і є одним з синонімів тієї ж партійности. У сумі це становить те, що називається соціалістичним реалізмом.

Цьогорічна виставка відмінна від попередніх. За останні п'ятнадцять років я бачив їх три. Дві в Парижі й одну в Брюсселі на світовій виставці 1958 року. Деякі твори теперішньої виставки були вже й на попередніх. До цього повернуся пізніше.

Ідучи на виставку, я припускав, що побачу твори в тому самому дусі, що й попередніх разів. З погляду техніки й естетики воно так і є. Тобто трапляються невірні твори, напіввірні, а то й школярські, але є також і добрі. Але, на превеликий подив, я цього разу не побачив ні шахтарів, ні сталеварів з важкими бронзовими обличчями, ні свинарок і доярок; не було героїв Радянського Союзу й героїв соціалістичної праці з трикратно поширеними плечима й грудьми, щоб було місце для орденів і медалей. Не було, врешті, космонавтів і їх "спутників". Але шонайбільше диво — "сам" Ленін був представлений дуже скромно: лише одним портретом роботи Решетнікова і одним полотнищем Соколова-Скалі 1929 року, що відстрашує людей, як опудало горобців. На цьому полотнищі вся містична Русь від Івана Грозного до Сталіна.

Значну частину виставки складала твори 19 віку: Суріков, Васнецов, Рєпін, Верещагін та інші. Тут знову виникає питання: чому твори 19 і початку 20 віку? Адже, за статутом сальону, влаштовуються щорічні виставки тільки живих мистців. Лише, як і в кожному великому сальоні, виставляються в більшій, ніж звичайно, кількості твори одного чи кількох померлих протягом останнього року мистців, що протягом довгого часу виставляли в цьому сальоні. Іноді влаштовують ретроспективну виставку з нагоди ювілею давніше померлого видатного члена сальону. Отже, відповідь на питання, чому росіяни виставляють усуміш малярів 19 і 20 віку, ясна: партія одержима комплексами; хоч і як старанно це приховується, вона знає, що західня критика іронізує

з догматичного штампу мітичного соціалістичного реалізму. Картини, мальовані останнього півстоліття, ніколи не цікавили західнього глядача і ніколи не приносили успіху імперії. Тому на закордонні виставки і включають завжди твори мистців 19 віку. Упорядникам така "аранжовка" дає моральне вдоволення. Різниця між новими й старими творами майже непомітна. Вона є лише в тому, що твори 19 віку безтенденційні і технічно менше бруталні, ніж радянські. А трапляються й рафіновані (Серов).

Але, як у багатьох ділянках життя, так і тут трапляються несамовиті парадокси. Часто можна спостерігати у радянських мистців імітацію репінщини або суріковщини. Можна спостерігати теж цікаве явище: найкультурніші два російські мистці 19 віку — Серов і Левітан — були грамотніші й поступовіші, ніж радянські Соколов-Скала і Корін.

Для радянського історика мистецтва і критика твори 19 віку, що з'явилися на паризькій виставці, і їм подібні, що залишилися в Москві, — шедеври. Цей історик думає, що й для західнього глядача вони — теж шедеври. У досить добре виданому альбомі *Шедеври мирової живописи в музеях Советського Союзу* можна бачити поруч Веласкеса, Леонардо да Вінчі, Рембрандта — "Боярину Морозову" Сурікова, "Демона" Врубеля, "Альонушку" Васнецова й інші подібні. Тут коментатор Марченко вільний від комплексів: це не сучасність, бо останній російський твір, уміщений в альбомі, датований 1905 роком; усі інші з 19 віку.

У лексиконі радянської культури, багатій на вульгаризми й лайливі слова, є слово "самодур". Воно часто вживається, щоб з погордою поглузувати з Заходу. Мені доводилося жити серед різних народів Європи чи мати з ними тісний контакт, пізнати їх психіку, ментальність, реакції на ті чи інші речі, і в результаті цих контактів я переконався, що немає більшого хвалька й самодура від радянського півінтелігента.

Ні серйозний, ні легкий на перо мистецький критик на Заході ніколи не вважав шедеврами ні "Альонушку", ні "Боярину Морозову", ні інші твори цього типу.

Я згадав Серова і Левітана. Ці мистці внесли в російське мистецтво дещо свіжости від французького імпресіонізму і цим різко відмежувалися від грузької, типової для імперії репінщини. Серов не мав амбіції рватися до великих помпезних композицій, а обмежувався нескладними сюжетами, часто портретами, наслідував стиль Е. Мане чи Марі Касат, і це виходило йому на добре. А Левітан був важчий від Пісарро чи Сіслея, але для російської атмосфери ця тяжкість властива. Імпресіоніст у

56 повному розумінні цього слова мусів жити у французькій атмосфері. Так чи так, але Левітан був добрий пейзажист, і шкода, що на цій виставці він не був представлений ні однією картиною.

Відомий з пейзажів української ночі Куїнджі був представлений на виставці картиною "Ніч на Дніпрі", а Репін — українським мотивом "Вечерниці", що появляється вже не перший раз на виставках Заходу. Так само не перший раз була виставлена піраміда людських черепів і чорних круків на ній Верещагіна, що називається "Апотеоза війни". Це для росіян, так би мовити, психологічний коник: показати Заходові, що значить війна, мовляв, не провокуйте її. З уваги на цю функцію це символічне полотно використовується при кожній нагоді на Заході Європи й в Америці.

Верещагін мотивував цей сюжет тим, що монгольські завойовники за давніх часів на території сучасної російської імперії склали піраміди людських черепів, де пролягала їх дорога.

Парадоксальне тут те, що в російській імперії протягом радянського її існування власні вожді знищили свого народу багато більше, ніж чужі завойовники. У літературі це діло рук Сталіна і його соратників, що й сьогодні живуть "в благополучній старості", цю піраміду вже показав Солженіцин, у мистецтві, на жаль, ще такого радянського майстра не знайшлося.

З творів Коровіна, життя якого поділяється по тридцять дев'ять років на 19 і 20 вік, як на глум, виставлена була невеликого формату картина "Бульвар Капуцинів", датована 1906 роком. Бодай трохи ознайомлений з творчістю Коровіна здивується, побачивши цей образ, намальований на рівні школяря-початківця, хоч Коровіну на той час було вже сорок п'ять років. А тим часом же в Коровіна є й добрі твори, такі з 19 ж віку, наприклад, композиція в стилі французького імпресіонізму "Дві еспанки біля балькону" (1886).

Перехід від царського ладу до більшовизму був представлений на виставці кількома добрими композиціями, але не було в них нічого ні нового, ні своєрідного; це — відгомін західного мистецтва. Натюрморт Осьмйоркіна, датований 1921 роком, непогана імітація сезанівського кольориту й фактури, а разом і натяк на короткочасно кубістичного Дерена і Вламінка. Так само непоганий посткубістичний натюрморт з люлькою Купріна (1920).

Але центром уваги, про що подбала і дирекція сальону в

порозумінні з радянськими представниками, були два мистці: Дейнека і Мойсеєнко. Перший уже не живе, другий з молодших, народився 1926 року.

Дейнека в молодості багато обіцяв і якби жив в інших умовах, можливо, обіцянки виправдав би. Українець родом з Вороніжчини, він ніколи себе українцем не почував, у Росії був вихований і в Москві жив і працював. Його блискучий початок і дальший занепад має той самий ґрунт, що й еволюція Павла Тичини в українській літературі. Не буде помилки сказати, що якби не сюжет — образ Дейнеки, представлений на виставці, був би розстріляний так само, як рання поезія Тичини. Доказ: ніколи на виставках не буває подібних картин, це єдина. Талановитого Дейнеку з початком 1930-их років переключили на соціалістичний реалізм, і, упавши в цю безодню, він так і не виліз із неї до самої смерти.

Його полотно "Оборона Петрограду" (1928) виставляли вже по всьому світу; було воно не раз у Парижі і на світовій виставці у Брюсселі. Ніяк без нього не могли обійтися. Хоч, до речі, для внутрішнього вжитку оцінка цього твору не така вже й позитивна: *Большая Советская Энциклопедия* у нотатці про Дейнеку зазначає, що він у двадцятих роках вдавався до формалізму, а твір "Оборона Петрограду" позначений "рисами схематизму". Що вони розуміють під формалізмом, важко сказати, але, мабуть, — кожен відхід від суріковщини.

Коли картина Дейнеки є однією з центральних з погляду мистецького, то картина Мойсеєнка "Земля" цікава з суто психологічного погляду. Треба дивуватися, як цензори пропустили її у світ. Річ у тому, що вона цілком відмінна від безлічі тих, що їх продуковано в радянському малярстві до Мойсеєнка і продукується тепер. Намальована в 1964 році, вона цілком вільна від типових аксесуарів радянського малярства: театрального аранжування, фальшивого патосу, театральности поз, пишних мундирів і всього іншого, що становить стандартизоване малярство соціалістичного реалізму. Сюжет твору становлять три постаті колгоспників, замучених, чорних, висохлих, сумних. Вони на першому пляні, а за їх плечима безмежні, так само драматичні чорні гони. Мистець добре схопив трагедію колгоспної панщини, його твір міг так само постати й сто двадцять років тому, за Олександра II, і не було б жодного анахронізму; новина в одному лише деталі: замість історичних лаптів, колгоспники мають на ногах незугарні кирзові чоботи.

Свідомо чи підсвідомо — це не істотне, важливе те, що мистець відчув і віддав на полотні істоту радянської імперії. Це

58 незаперечна заслуга Мойсеєнка, хоч композиція й технічне виконання картини досить дискусійні. Композиція її дуже проста, власне — її немає: це документальний твір. Технічно ж картина недокінчена, залишена в стадії ескізу. Це той випадок, коли, завдяки вправності мистця, досягається жива загальна структура образу, але вона поверхова і наслідком цього не тривка. Це віртуозність досягнута систематичною працею, тобто експериментом, більше ніж талантом. Оглядати з віддалі такий образ приємно, він живий, але ця живість не стоїть на солідному ґрунті. На подобу того, якби будувати палац, який має пишну мармурову фасад, а решта, включно з заднім пляном, зліплена з глини.

У центральному відділі сальону було також великоформатне полотнище Соколова-Скалі. Як і Бродський та Герасімов, він був широко відомий за сталінщини, належав до придворних. Він один з тих, на яких базувалася малярська культура імперії тридцятих років. Іншими словами, один з найтиповіших представників терору в образотворчому мистецтві, терору не тільки ідеологією, а й технікою — тупою, неестетичною, безперспективною. Його картина "На похорон Леніна" датована 1929 роком, тобто мальована у п'яту річницю смерті Леніна. Що саме собою насторожує, бож усі кон'юнктурщики, щоб вислужитися, хапаються за революційні ювілеї чи круглі дати з життя вождів. Це саме маємо і у випадку Соколова-Скалі. На полотні густими зчепленнями у два яруси глибокими снігами тягнуться мужики до Москви на похорон Леніна з далеких сіл, що має, очевидно, засвідчити безмежну любов до вождя. У центрі нижнього яруса (він же передній плян) знесилена шкапа тягне сани, на яких посередині згорблений старий погонич. Навколо саней обліпла пригнічена смертю Ілліча маса селян у незграбних кожухах, шапках-вушанках і подертих валянцях. Верхній ярус затуманений. Обидва тягнуться справа наліво. Композиція образу курйозна, її властиво немає. Як можна уявити собі реалістичну форму в такому лінійному накопиченні персонажів? Автор мав намір наліпити на полотно якнайбільше маси, щоб створити символ великої пошани до Ілліча. На третій ярус у нього не вистачило місця. І в Дейнеки подібна композиція з двома ярусами, але вони щасливо зрівноважуються тим, що одна група рухається в одному напрямі, друга — в протилежному. Крім того, майстер не забив суцільно площу полотна масою персонажів, а роз'єднав їх більшими чи меншими інтервалами. Наслідком чого вийшла вільна, не задушена композиція, чого немає в Соколова-Скалі, а два яруси, в яких домінують горизон-

тальні лінії, не здаються мертвими. Вони зрівноважені динамікою вертикальних постатей і добре вимірними інтервалами між ними. Металеві кріплення мосту з різними кутами нахилу мають також велике значення. Завдяки їм лінійна динаміка композиції передається з одного деталю на інший і в цілому гармонійно замикається. На відміну від картини Соколова-Скалі "Оборона Петрограду" Дейнеки композиційно і формально — монобльок.

Викидаючи на міжнародні виставки твори Соколова-Скалі й йому подібних, міністерство культури СРСР не розуміє, що робить це саме собі на глум. І ось другий дуже типовий витвір того самого гатунку: полотно представника молодшої генерації Голіхіна (нар. 1926) — "Хліб" (1960). Два масивні, важкі комісари, як відлиті з цементу, один сірий, другий чорний. За ними коняка тягне віз, навантажений реквізованим хлібом. Постаті комісарів без жодного проблеску людського почуття. Один позує грудьми, другий — спиною, один праворуч воза, другий ліворуч. Разом два важкі бльоки. В уяві автора вся сила двох комісарів не в проблеску людського, а в ширині плечей, покритих сірим плащем, в одного і в ширині грудей під матроською "тельняшкою" і чорним піджаком та троглодитському черепі — у другого.

Чомусь у всіх закутках виставки повно вірменів, їх шість або сім, дехто представлений і двома картинами, переважно декоративного характеру. Тим часом як Україна представлена однією лише Яблонською, а інших республік взагалі немає. Хоч виставка вважалася загальносоюзною і так називалася, складається враження, наче б вона присвячена російському й вірменському мистецтву.

ГІПЕРРЕАЛІЗМ І КОНЦЕПТУАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ УГРОБЛЕННЯ МИСТЕЦТВА?

Омелян Мазурик

Омелян Мазурик — маляр, що живе в Парижі, відомий серед українців як автор іконостасу в катедрі св. Володимира. У паризькому мистецькому світі помітним явищем були його виставки, широко коментовані паризькою пресою: Амагер д'ар (1970), Ревю модерн (1971), Нувель літтерер (1970 і 1973). Восени 1973 року Мазурик мав виставку в Торонто (Інститут св. Володимира), а також у Філадельфії й Бостоні. — Редакція.

У паризьких виставових залах щоразу більше й більше проєктів-концепцій нового мистецтва. Гіперреалісти й концептуалісти перенеслися з маленьких галерій до найповажніших мистецьких інституцій Парижу. Виставки, влаштовані цими інституціями, — Музей Модерного Мистецтва, Центр Сучасного Мистецтва, Центр Канадської Культури та інші (лютий-березень ц. р.), — спонукають глядача проаналізувати мистецтво цього авангарду, від подвигів якого стигне в жилах кров. Неймовірно! Одні з цих мистців ніби зупинилися на півдорозі: між задумом твору і його реалізацією. Чи цей пункт зупинки мав би бути вихідною позицією для нового мистецтва? Ні, це вже закінчена праця, готові "шедеври"! Бо й навіщо реалізувати і так нездійсниме? Щось на подобу тієї анекдоти, за якою твір завжди далекий від задуму мистця, тож пощо зайві зусилля. Ці напрями, що виникли в 1968-70 роках (певно, й пізніше?), в музеї представлені кращими "творами" концептуалістів: Р. Смітсона, Б. Венета, Косути, дотепного Ж. Алена та ін. Тут згруповано твори більш поетичні, в яких гумор, за традицією дадаїстів, доповнює уяву про різні композиції, в яких сполучаються предмет і слово. На підставі цих, назвімо це —

мистецьких об'єктів-фотографій, текстів і документів, можна сказати, що ця нова форма мистецтва є радше пропозицією, ніж самим мистецтвом. У дійсності вона розкладає традиційну структуру мистецького твору. Усе це позбавлене елементарного естетичного піклування у звичайному сенсі, отже, вимагає іншого підходу й критеріїв оцінки. Цей новопосталий напрям дає перевагу ідеям над формою і самим твором. Сама виставка свідчить про шумування в інтелектуальних колах. Але чи мистецьких? Це питання, бо тут є щось від мафії.

На закінчення не завадить пригадати тим гіперабстракціоністам, які користуються "підпорами" — допоміжними засобами (фотографії, пляни, документи), що це вже мало свої назви: лянд-арт, парт-арт чи еконологічне мистецтво.

Інші — гіперреалісти, вони пішли дорогою доведення твору до меж неможливого. Вони за повне відродження мистецтва! В ім'я чого бажають перевершити все, що відоме в історії під назвою реалізму, хочуть дати твір супероб'єктивний, технічно досконалий. І справді, їх реалізм правдивіший від природи. Ілюзія об'єктивної дійсності неймовірна. Цим робом вони протиставляються дотеперішньому мистецтву 20 століття, яке (за висловами деяких критиків) давно занепало (вживанням технічних засобів не так для вислову, як для гри). Чому реалізм, — запитують гіперреалісти, — об'єктивне мистецтво, вважається реакційним, тим часом, як здегенерований супрематизм, конструктивізм разом з абстракціонізмом стали глухими на навколишнє життя, віддаляються від дійсності і стають неможливими для сприймання. Отже, треба повернути колесо історії назад!

Ми, признатися, самі не проти опору, бо пора! Але трудно зрозуміти, чому маляр сімдесятих років нашого століття мав би повернутися, наприклад, до 1860 року, як це зробив один з учасників виставки. І пощо нам фотографічний реалізм у 20 столітті?

Пригляньмося до виставлених творів гіперреалістів, американських й європейських (ці останні найкраще представлені німцями, бож вони завжди були досконалими натуралістами). На першій виставці в Музеї модерного мистецтва цей напрям був представлений ще виключно з допомогою фотографії. Але якої фотографії! "Ручно мальованим" красвидом. Різниця між малюнком і фотографією тільки теоретична. Сам автор сказав: "Я малюю фотографію, а не з фотографії" (Ріхтер). "Дай Боже, але я не бачу різниці". — "Не бачите? Ось фото в значному побільшенні, чіткість предметів

62 на ньому втрачається. Я цю чіткість відновив у розмірах мистецького твору за допомогою пензля — і образ став переконливіший і автентичніший”. — “Добре, але чому наслідувати образ і колір фотографії, яка у дійсності не є досконалою відбиткою природи, бо знімає предмет однією сочкою апарата (монокулярно), а ми бачимо його двома очима (біокулярно)”. — “Правда, але не забуваймо, що сьогодні фотографія поширена як соціо-культурний об’єкт і тому наше бачення дуже обмежене. Фотографія становить також достовірний документ доби (фільм, портрет, фіксація подій)”. — “Тому вважаєте за доцільне поширити її у малярстві, щоб вона стала його основою? Чому б не запропонувати це мистецтво соцреалістам в СРСР: лише маленька поправка — і радянське мистецтво стало б в авангарді, хоч воно відстало на повних п’ятдесят років. Чи не диво, малюєте так реалістично, ніби наліплюєте предмети на полотно, так що мене, маляра, сором признатися, аж тягне помацати їх; а в журналах повинь незрозумілих теорій про це ‘відродження’. Спробую і я написати про це так, як ви малюєте”.

Заходжу під весну в музей, щоб подихати мистецтвом, і бачу, як міністер культури відкриває виставку й подає на таці для перетравлення все те, від чого я втікав з вулиці, — сміття, реклями, фотографії... Справжні предмети злилися з підробленими в один моторошний потік. Не розрізниш, де намальоване, а де реальне. Для підробки служить малярське ремесло, віртуозно опановане, аж задрість бере! Виявляється, мертві предмети гіперреалістам легше підробляти, гірше з живими. Їх не оживиш і не втиснеш у музей живими, щоб позували перед глядачем. Але ось жінка з торбинкою на закупи, у модному одязі (просто від Діора), розминається з нами у дверях музею. Та вона не рухається. Ах, це ж скульптура! Ці скульптури нагадують галерію виготовлених опудал. Це життя, закладте в тривимірній фотографії — заморожене! Сумне й пригноблююче враження.

Скульптура базується на відливаннях і масках людини з додатком реальних атрибутів: волосся, зуби, окуляри. Натомість картини завжди залишаються двовимірними. Як подолати реалістам цю одвічну трудність? Можна все таки подивляти винахідливість малярської братії і в цьому напрямі. Одні сполучають реальний предмет з мальованим або користуються просто фотографією (на якій і базується цей рух), інші, такі чесно, повернулися до таємниць малярського ремесла: хай сховається реалізм старих майстрів! Картина Жана-Олів’є Гюсьє

Цвинтар або *Вітрина* Бекмана (1972) чудесно намальовані, — 63 перетворюють повнотою фарбу на предмет. Немає вже фактури образу (фарби), за яку змагалися мистці яких 20-30 років, існує лише фактура предмета. Вона створює таку повну ілюзію справжності, що помиляється найвправніше око. Техніка наслідування предметів гідна подиву, вона дійсно перевершує все досі відоме в реалістичному малярстві, навіть фотографію. Браво! Значить, поп-, оп- чи "гоп"-арти й інші революційні напрями останнього десятиліття не змогли викоринити мистецького ремесла. Бож ішлося про цілковитий розрив з традиційною технікою в малярстві, а то й з традиційним розумінням мистецтва взагалі.

Наступна виставка дає вже кращий перегляд експонатів, надію на невідоме майбутнє мистецтва, приносить нові, цікаво виконані твори малярів. Хоч шарлатанство й дешевина лишаються далі повноправними (як і за часів абстракціонізму, коли всі бабусі хапалися за пензель).

З шарлатанів, мабуть, і рекрутуються в більшості згадані концептуалісти, які в гонитві за оригінальністю перекопують навіть землю, щоб знайти задум. Звідси ж, мабуть, і пляни (документи розкопів, викопів і пересипання землі) — шедеври концептуалістів. Майбутнє покоління їх реалізує (якщо не буде помилок у розрахунках!). Покищо мусимо працювати на насущний хліб, бульдозери й так розкопують землю на різні лади. Не треба вішати й завіс між гірськими хребтами (один з нагороджених проєктів концептуалістів), щоб захоплюватися таким видом. Вистачить подивитися на серпентини автострад, що пнуться найвищими горами.

А в місті? Тут уже немає місця для людини. "Краса" автомобілів, яку геніяльно репродукують проповідники нової доби, гіперреалісти, вивпнила всі вільні ще дотепер сфери життя.

Про що йдеться цим завзятим мученикам гіперреалізму? Докоряти людині-автоматові за створене для неї ж самої горе, за безвихідні ситуації в новій цивілізації, чи хочуть вони запобігти нещастю? Оточити авреолею поезії нову потворну дійсність чи її ще більше спотворити в мистецькому творі?

Для автора ці питання, поставлені організаторами виставки, лишаються без відповіді.

Одне ясне: мистець через могутню вимову реалістичного твору кидає виклик сучасній людині — відкидайте або приймайте! Образотворче "мистецтво для мистецтва" досі не

64 . було спроможне з такою силою піднести соціально-культурні проблеми, як цей новий рух. Безперечно, він зумовлений урбанізмом і механізацією життя і з них випливає. Збільшення людности спричинює збільшення числа машин — робиться тісно; ми стоїмо пліч-о-пліч, один при одному на квадратному метрі і вздовж доріг. Безконечно одноманітний вигляд. Це і є джерелом надхнення гіпернатуралістів.

Пересічна людина шукає розради в мистецтві і, мабуть, не знаходить її в революційно намальованих чи скомбінованих колах і квадратах. Вислід: поворот до краєвиду — кічу. Гіперреалісти й намалювали цій людині мистецький кіч — дарунок епохи.

РОЗДУМИ БІЛЯ МОНУМЕНТА В СТЕПУ

НАРИС

Степан Лобас

I

В степу під Кахівкою, на високому кургані стоїть той величний, відлитий з бронзи монумент.

Четвірка коней — в шаленому, запальному галопі...

Злітаючим яструбом вигнувся їздовий...

Весь напружений припав до гашетки кулеметник...

Вп'явся рукою в борт командир, що стоїть на підніжжі...

І в кожному кінському копиті — тягар і безпошадність!..

Так талановиті (бо враження від пам'ятника сильне й залишається надовго) скульптори й архітектори з Ленінграду, автори пам'ятника, вшанували поезію такої вже, як здається молодим поколінням, стародавньої громадянської війни на Україні...

Ще тиждень чи два тому біля монумента гуркотіли трактори: йшла осіння оранка, йшла сівба озимих і, як завжди, спадали у свіжу ріллю разом з насінням — зернини людської надії. Надії на кращу долю, на кращий добробут і все — найкраще!..

Та ось закінчилася сівба, змовкли в полях мотори, і тільки бронзова гачанка продовжує свій невпинний біг, здіймаючи за собою замість куряви думки простих людей України, які, оглядаючись на вкарбовані у Вічність постаті тих, хто боровся колись за землю і волю, замислюються: "А що ж сталося з ними — з волею і землею?"

Радянські газети дуже люблять звертатися до тих часів, до, як пишуть вони — "незабутніх буремних років". Щож, то правда — незабутніх.

Провозвісники світлого майбутнього, які йшли в ті роки під червоними прапорами, збирали в селах, в повітових та губерських центрах сільську інтелігенцію, найрозумніших селян з комітетів бідноти і роз'яснювали, розтлумачували їм найсвятіші, найсвітліші ідеї Карла Маркса. Що земля, яку селяни, хоч у мріях, але звикли називати с в о є ю !, належить насправді не тільки їм. Бо навіть ціле суспільство, навіть нація, навіть усі загалом, водночас існуючі нації і суспільства не є власники землі. Вони мають, за Марксовим ученням, залишити землю п о к р а щ е н о ю — наступним поколінням...

Так і сказано в Маркса — покрашеною!

А чи випадало вам якомсь узимку, в січні, чи в лютому, подивитись на ту землю з літака?

На темний, сірий сніг? На вкритий начебто сажею лід Дніпра?

Зимові вітри здувають з ланів сніговий покрив і намітають сугроби з суміші — снігу й пилу.

Під час посухи, розтоптаний машинами, ґрунт виснажених ланів втрачає свою (комкувату) структуру, перетворюється на легку, розпилену масу і стає здобиччю вітру.

Тоді пил закручується в смерчі, курявить на підвітрових схилах і страхітливий поземок січе насмерть сходи пшениці... Тоді гинуть неозорі масиви озимих і чорні сніги підступають до самого Києва...

Чи доводилось вам колинебудь бачити, як бульдозери розчищають дороги не від сніжних — від пилових заметів? Як чорний сніг замітає сади, паркани і хати — де по вікна, а де й до самих дахів? Як у хлівах відкопують уранці трупи тварин — овець, корів, що були засипані вночі і за ніч задихнулись...

Але вибачте: про що саме йдеться? То ж чорна пожежа, чорна буря, вітрова ерозія. Це ж стихійне лихо. Таке ж саме, як землетрус, чи цунамі... І хто ж винний у такому нещасті?

Та й правда, хто ж саме винний? Може винна осінь без дощу? Може скупа на сніги зима? Може весняні вітри?..

Але чому ж це жахливе стихійне лихо — чорна пожежа — скрізь супроводжує радянську людину і подорожує за нею хоч світ заочі!?

До середини п'ятдесятих років, доки на Україні, як і скрізь по Радянському Союзі, не пролунав заклик "Підняти цілину!", там — у степах Казахстану й Алтаю, в Хакасії й Мінусинській китловині зроду-віку не чули люди про пилові бурі, про вітрову ерозію...

Та ось з'явилися в тих просторах шатрові містечка з такими дорогими українському серцю написами: "Радгосп Київський", "Радгосп Полтавський" і люди, які жили в палатках, холодні й голодні, зігнані з усієї країни зорали 40 мільйонів гектарів диких степів, і тоді... Тоді проти людей повстала земля, тому що люди з неї знущалися!..

Лише в один рік на Павлодарщині загинуло 600 тисяч гектарів оранки. Наступного року загинуло вже мільйон.

В Хакасії весь орний шар з 150 тисяч гектарів був піднятий у повітря і винесений вітрами за межі країни — в Монголію. І на тому ж самому місці, де ще вчора стояла пшениця, де ще кілька років тому був дикий, вкритий різнотрав'ям степ, з'явилася кам'яна пустеля... То оголились виходи корінних геологічних порід...

Тисячу років у тій пустелі нічого, крім мохів, не ростиме. І сказано це не для пишномовної фрази. Ці дані наводить у своїх наукових роботах визначний радянський учений, академік Олександр Іванович Барасєв, директор науково-дослідного інституту зернового господарства на ціліні.

Вітрова ерозія вразила лани Калмикії, Башкирії, Туви, Алтаю, землі Примор'я на Далекому Сході, Новосибірської, Читинської областей. В європейській частині Радянського Союзу навіть важкі чорноземи Північного Кавказу не встояли проти того поєднання — безгосподарності й вітрів...

Та повернемося на Україну. Її землі, особливо південних степів не стали виключенням. Вони страждають. Сантиметр за сантиметром, шар за шаром виносять вітри ґрунт з українських ланів.

Агрономічна наука вчить людину, як збагатити виснажену землю. Але відтворити орний шар людина нездатна. Цю титанічну роботу може виконати лише Природа, і виконує її вона дуже повільно: на відтворення двох з половиною сантиметрів ґрунту (навіть за найсприятливішими умовами) витрачається не менше, як 300 років...

Роз'яснити, чому саме трапляються на українській землі чорні пожежі можна кількома способами. Фізики, наприклад, встановили, що найбільшу небезпеку становлять найдрібніші частинки розпиленого ґрунту — діаметром до 0,1 міліметра. Порив вітру приводить їх у рух, вони розбивають більші частинки ґрунту і так починається ця своєрідна "ланцюгова реакція".

Існує також і агрономічне пояснення причин вітрової ерозії.

68 Пов'язане воно із знищенням на Україні чорних парів, з запровадженням у недавньому минулому так званої системи "інтенсивного землеробства". Але, як мені здається, корінь зла полягає у ставленні до землі. Бо якщо в колгоспі загине корова з вини доярки, то доярка має повернути колгоспові втрати. Якщо водій розіб'є автомашину чи трактор, він завжди за власний рахунок має зробити ремонт. І піде під суд, як не зробить!.. Коли ж знімають з посади голову колгоспу (за пияцтво, ледарство, розпусту чи за неслухняність до партійних директив), земля це те єдине, чого він не передає за актом новому голові або колгоспному правлінню.

За тисячі, сотні тисяч гектарів загубленої землі ніхто і ніколи не відповідає — ні за радянською практикою, ні за радянськими законами.

Радянська країна єдина в усьому сучасному світі, де земля н і ч о г о не коштує! Ані копійки! Бо ціни ж на землю ще й досі немає...

II

Від монумента "Тачанка", що стоїть під Кахівкою, до Канева, до пам'ятника й могили Великого Кобзаря, по Дніпру, пароплавом, треба їхати більш ніж добу...

Якщо день буде теплий, ви підніметеся на палубу, але ні з правого, ні з лівого борту не побачите ви берегів. Тільки десь далеко-далеко, на обрії буде земля. Бо пливете ви морем. Рукотворним Кахівським морем...

І якщо здійметься сильний вітер, хвилі досить відчуйно гойдатимуть і ваш трьохпалубний пароплав, і важкі самохідні баржі, що йтимуть і поза вами і вам назустріч...

— Діти, ви ж тільки вдумайтесь, що це воно таке: Сталінський плян перетворення природи! — майже з сльозами, з сльозами гордості й хвилювання на очах казала колись моя вчителька в клясі, де я сидів за школярською партою... — Хіба ж це не є справжня велич?! Люди, радянські люди, власними руками створили море!, а тее море — штормить!..

"Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!"

Ми пливемо на Північ, штучне море-водосховище штормить, і серце охоплює жах, коли думаєш про його невпинну, і денну і нічну, невблаганну, страшну роботу.

Море підточує береги. Море пожирає рілля, пасовиська, сади; море нищить землю!

Он, подивіться, у гирлах річок — острівці. Такі затишні, привабливі, мальовничі... Поміж ними на човнах завжди сидять рибалки з вудками, у широких солом'яних брилях...

Але ж ті острівці утворилися із змитого з ланів найродючішого мулу!..

Запливають цим мулом і поступово перетворюються на болота й самі штучні моря... Десятки мільйонів кубічних метрів ґрунту щороку змивають дощі у штучні водосховища.

Як чекатиме навесні цих дощів хлібороб! Та якщо вони й придуть, ви побачите страхітливу чорну хвилю заввишки у кілька метрів. Вона йтиме ярами й балками, підточуючи схили, несучи ґрунт — у море. Щоб нищити і море і лани...

А ось інша, теж весняна картина. Уквітчані, білі стоять сади... Та під нижні віти яблунь підступила вода. Вода затопила і ріллю, і луки, і огороди. По сільських вулицях люди плавають у човнах. Затоплені двори, напівзатоплені хати...

Це за сотні кілометрів від Кахівського водосховища, фільтруючись крізь геологічні вапняки, вода з штучного моря підіймається на поверхню у районі Великих Копаней. І хто знає, скільки ще лиха буде від тієї напасти?..

А ви все пливете й пливете Кахівським морем... Під вами, сокриті водою 70 тисяч гектарів Кінських плавнів, славозвісної колись далеко поза межами України, славозвісної саме своєю нечуваною родючістю землі.

Тож треба було добре подумати, щоб знищити і цю землю! Бо навіть і для водосховища та земля аж ніяк непотрібна. Ця мілководна зона забезпечує лише один процент електроенергії гідроелектростанції. А між тим колись у Кінських плавнях вирощували щороку 10 мільйонів тонн зерна і хліба того вистачало на п'ять таких міст, як Київ!..

Із шлюзу в шлюзу, начебто східцями вгору підійматиметься й підійматиметься ваш пароплав — на північ України — Дніпровською каскадою...

За Кахівським морем — Кременчуцьке, потім водосховище перед Дніпрогесом, потім Черкаське, Канівське, Київське штучні моря...

Заростають вони очеретом, майже зовсім немає в них риби. Навіть найпрудкіші з журналістів усе менше вихваляються їх неосяжними розмірами. Бо то ж неосяжні й найцінніші, прирічкові землі, знищені перетворювачами природи...

А з правого боку, далеко-далеко за обрієм, на Сході, димлять терикони Донбасу. І жоден директор шахти чи

70 вугільного комбінату ніколи й не подумає про те, що породу можна ж сsipати у відпрацьовані забої. Він навіть і не знає, що у ворожому капіталістичному світі так роблять прокляті шахраї-експлуататори. І ніколи не чув той директор, що десь на світі існує інше ставлення до землі. Що її, землю, поважають, шанують... "А! — скаже він, той директор, чи секретар Донецького обкому Дегтярьов, якщо прочитає цей мій допис, — звісна річ: ворожа пропаганда!" — і махне рукою...

"Думи мої, думи мої,

Квіти мої, діти!"

Ось він. Стоїть над Дніпровою кручею. Тарас!..

Немає на світі жодного українця, який не знав би Шевченківського "Заповіту":

"Як умру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого, ...

Та немає ж навколо, не лишилося вже ніякого широкого степу!

Чотири з половиною тисячі яруг і балок з усіх боків оточили могилу Шевченка! І ви ж не подумайте, що це по всій країні, чи Україні. То тільки в Канівському районі — чотири з половиною тисячі!

От — найбільший, так званий, Хмелянський яр. Довжина — 8 кілометрів, глибина — 70 метрів, периметр — 20 кілометрів.

Як і штучні моря, прирічкові яруги (справжній Молох безгосподарності), поглинають щороку сотні гектарів ріллі, розривають на клоччя "широкополі" лани, нищать сади й дороги...

На сьогоднішній день уже більше третини українських ланів деградує. На Україні вже більше мільйона гектарів "заовражених" земель.

А що робиться в Росії! В центрально-чорноземній зоні, наприклад, на кожен квадратний кілометр припадає 500 метрів довжини ярів (оврагів). У Курській та Орловській областях — припадає по 700 метрів...

Щороку "списують" тисячі гектарів у Саратовській, Курській, Воронізькій, Ростовській областях. Тільки в європейській частині СРСР від водної ерозії страждає 50 мільйонів гектарів, тобто значно більше, ніж було засвоєно ріллі на безкраїх просторах цілини.

Чотири мільярди карбованців щороку — ось офіційна цифра втрат, що їх завдає ерозія сільському господарству країни!

У Вірменії повністю змито орний шар на площі 100 тисяч гектарів. І це діється в країні, де діди й прадіди сьогоднішніх колгоспників таскали ґрунт у корзинах в гори на власній спині!

В Азербайджані 40 відсотків усєї території страждає від водної ерозії. В Нахичеванській Автономній Республіці руйнуються від того лиха 85 відсотків усєї ріллі. У Грузії вже є колгоспи, які в результаті ерозії повністю позбавилися ріллі й примушені залишити рідні місця й шукати, куди б переселитись...

Весняні води виносять у яри й водосховища більше азоту, калію, фосфору, ніж виробляє вся хемічна промисловість Радянського Союзу.

Як чудово писав, наче саме про це, Карло Маркс!

Мовляв, родючість ґрунту може бути доведена до такого ступеня, що вона буде зростати з року в рік, аж доки не досягне такої висоти, якої ми тепер не можемо собі уявити! І справді — уявити не можна...

Мені б хотілося, щоб хтонебудь з вас, шановні читачі, під час подорожі по Радянському Союзі побував на будь-якій автобусній зупинці, у будь-якому українському селі — у неділю ввечері.

В цей час, у неділю ввечері, старі селяни завжди приходять на автобусні зупинки — проводити своїх дітей, які давно вже пішли жити в місто і приїздить у село тільки на кінець тижня, щоб відпочити, набрати мішок картоплі та овочів, побачитися з батьками.

Який дивний побачите ви розподіл! Хлопці й дівчата, молоді чоловіки й жінки з дітьми сідають в автобуси. Завтра зранку їм треба на завод, на фабрику, малим — у школу. А старі залишаються... І ще довго, як піде автобус, махають дітям своїм руками...

Старіє українське село.

Але чому ж відвертається від землі українська молодь?

Колись український народ щедро полив кров'ю свою українську землю. Відстояли її від татар, від шведів і ляхів, від угорців і німців, відібрали в поміщиків, нарешті — у так званих куркулів (то вже в 1929 році), потім знову — в німців. У всіх відібрали і нарешті — споганили! І діти жити на цій землі не хотять...

І здається, що трапилось так тому, що коли на тій знедоленій землі збудували нове суспільство за вченням Маркса, якось так воно трапилось, що позбулася земля взагалі будь-якого власника і тепер ця земля — нічия.

На Півдні — "Тачанка", на Півночі України — Кобзар.
Стоять серед степу два пам'ятники, два монументи.

Подивитись на пам'ятник — це зустрітись з минулим. А
зустріч з минулим завжди народжує роздуми. Роздуми про
майбутнє...

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД УКРАЇНСЬКОЇ РСР В 1970 РОЦІ

Іван С. Коропецький

I

Національний дохід це сума вартости всіх продуктів і послуг для кінцевого споживання, які країна чи якась її частина продукує на протязі певного часу, звичайно одного року. Цей показник є чи не найважливішим для економістів: його зміни в часі є підставою для економічної політики; з його допомогою можна порівнювати рівні економічного розвитку всередині країни чи з іншими країнами: і, вкінці, коли перерахувати його на душу населення, він може віддзеркалювати добробут мешканців даного краю чи регіону.

Для обрахування національного доходу можна застосовувати одну з таких трьох методів: 1) як його продукується, 2) як його зуживається і 3) як його розділюється. Метода (1) полягає на тому, що додається нову вартість, яку створено по всіх підприємствах і групується її за окремими секторами, як промисловість, сільське господарство, та інші. (Новостворена вартість це різниця між ціною продукту і заплаатою за проміжні продукти та послуги. Вона включає платню за працю та за капітал і землю, як також прибутки підприємця. За марксистською термінологією ці три останні є додатковою вартістю). Національний дохід можна обрахувати також через сумування видатків на кінцеву консумпцію (2). Їх є такі чотири форми: видатки населення на споживання, капіталовклади підприємців, видатки держави та сальдо зі заграничної торгівлі. Вкінці метода (3) зводиться до того, що додається доходи власників продукційних сил, які беруть участь у продукції національного доходу. Тому, що у всіх випадках вислід повинен бути такий самий, звичайно для перевірки обраховується

74 національний дохід з допомогою усіх трьох методів. Тут варто згадати, що найбільше причинився до вияснення потрібних понять та до реалізації обрахунків національного доходу лавреат нагороди Нобеля з ділянки економії, професор Симон Кузнец, уродженець Харкова.

В СРСР обраховують національний дохід для цілої країни та для союзних республік. Для цих останніх щойно від 1958 року, хоч перші спроби в тім напрямку були роблені на Україні вже в двадцятих роках. Для обрахування національного доходу союзних республік вживається, як правило, продукційної методи (1). Для України існують такі обрахування зроблені за іншими методами, але тільки за 1959-1961 роки.¹

Одначе розрахунки національного доходу в СРСР є недостовірні принайменше з таких трьох причин:²

1. Радянські розрахунки базуються на арбітрарно-установлених цінах, які не віддзеркалюють ні ступеня наявности, ні корисности продуктів. Це можна пояснити так. З двох елементів новоствореної вартости, тільки відношення заробітної платні між окремими продуктами і послугами є менш-більш раціональне, т. зн., таке відношення було б приблизно визначене вільними ринковими силами. (Розуміється, абсолютна висота заробітної платні в СРСР є в пересічному принижена державою, щоб уможливити скору акумуляцію капіталу). Того самого не можна сказати про додаткову вартість. Її відношення до суми заробітної платні різниться значно між секторами (воно, наприклад, вище в промисловості як в сільськім господарстві) та між окремими продуктами (вище, наприклад, в продукції зерна як тваринництва). В ринкових економіках конкуренція веде до вирівнювання коштів за всі три елементи додаткової вартости у всіх секторах і продуктах.

2. Радянська версія національного доходу є базована на марксистській теорії і тому включає тільки матеріяльну продукцію і виключає сферу послуг. Західні економісти вважають, що туди повинна бути включена кожна економічна діяльність, яка є спрямована на заспокоєння всіх людських легальних потреб.

1. Академія Наук Української РСР, Інститут Економіки, *Національний дохід Української РСР в період розгорнутого будівництва комунізму*, Київ, 1963. Згідно з повідомленнями, такі оцінки тепер виготовляється для всіх республік за 1972 рік.

2. Ці проблеми проаналізовані докладніше в моїй статті, "Methodological Problems of Calculating National Income for Soviet Republics," *Journal of Regional Science*, December 1972.

3. Великим недоліком радянських обрахунків національного доходу для союзних республік є спосіб розподілу між ними податку з обороту. Цей податок, що є іншою формою додаткової вартости, накладають тільки на деякі продукти, в більшості на споживчі. Його збирає держава центрально і для обрахування національного доходу розподілює його між республіками, пропорційно до їх проценту в продукції оподаткованого продукту. Такий розподіл не бере під увагу факту, що матеріяльні засоби для цього продукту могли бути створені в іншій республіці, якій, одначе, не приділюється за це жодної додаткової вартости. Наслідком такого розподілу, республіки, які спеціалізуються в продукції товарів легкої та харчової промисловости, мають збільшений національний дохід, а республіки, для структури яких важливі тяжка промисловість чи сільське господарство, мають цей показник занижений.

Ця недосконалість обрахунків національного доходу добре відома радянським економістам.³ На Заході цих розрахунків ніхто не трактує серйозно. Тому, щоб пізнати економічний потенціал Радянського Союзу та його ріст, західні економісти вклали чимало труду для вироблення оцінки того важливого показника.⁴ Одначе, подібних розрахунків для поодиноких союзних республік досі на Заході не роблено.⁵

II

Моя спроба таких підрахунків відноситься до 1970 року. Вибір був зумовлений фактом, що для цього року є порівняльно багато статистичних даних. Розрахунки зроблено згідно з метою розподілу (3). На їх перевірку розрахунками з допомогою інших методів не вистачає даних.

Обрахунок західньої версії національного доходу бруто національного продукту (по-англійськи Gross National Product) полягає в тому, що потрібно обрахувати суму заробітної платні за працю, в грошах і продуктах, додати до цього оплату інших продуктивних сил (підприємець, капітал, земля) і, вкінці, додати

3. Наприклад, А. Е. Пробст, *Вопросы размещения социалистической промышленности*, Москва, 1971, сторінки 58-59; В. М. Рутгайзер, *Региональные особенности общественного воспроизводства*, Москва, 1972, сторінки 9-10.

4. Клясичним твором цього роду є книжка Abram Bergson, *The Real National Income of Soviet Russia Since 1928*, Cambridge, Mass., 1961.

5. Винятком є праця V. Holubnychy, "Das Volkseinkommen der Ukraine in den Jahren 1940 und 1954," *Sowjetstudien*, 1957, No. 2.

76 амортизацію основних фондів. Щоб пізнати структуру української економіки, національний дохід поділено на три головні сектори: матеріальної продукції (промисловість, весь транспорт, зв'язок, будівництво, торгівля, харчування, заготівлі, матеріально-технічне постачання, та інші дрібні галузі матеріальної продукції), сільське господарство та послуги (житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта та культура, наука та наукове обслуговування, кредитні та забезпечені установи, апарат органів державного та господарського управління, органів управління кооперативних та громадських організацій). Результати цих обрахунків показані в Таблиці 1.

Таблиця 1

Брутто національний продукт Української РСР в 1970 році
(мільйони карбованців 1970 року)

	Сума	Матеріальна продукція	Сільське господарство	Послуги
Сума	68,630	35,554	26,736	6,340
Заробітна платня	33,631	17,441	10,516	5,674
Диференційна рента	13,836	1,302	12,534	—
Зворот до капіталу	15,783	12,824	2,511	448
Амортизація	5,380	3,987	1,175	218

(Джерело: Моя праця під заголовком "National Income of the Soviet Union Republics in 1970: Revision and Some Applications", в якій подані джерела статистичних даних, докладний опис розрахунків та список відповідної літератури).

Тепер постараємося коротко описати, що означають подані в таблиці цифри. В 1970 році на Україні було 16 200 тисяч zatrudнених, крім колгоспників, але включно з працівниками радгоспів. Їх пересічна річна платня виносила 1 382 карбованців. Для цілого Союзу пересічна платня була 1 464 карбованців. Вона була найвища в Естонії і найнижча в Молдавії. Порівняння між республіками показує, що платня в тих самих економічних секторах і промислових галузях не коливається значно, за винятком деяких регіонів півночі і сходу, де вона є вищою з огляду на клімат. Вирішальним чинником рівня пересічної платні для республіки є її структура zatrudнення. Наприклад, платні є вищі в важкій промисловості і нижчі в споживчій і подібне. Коли до заробітків zatrudнених додати внески на соціальне

забезпечення, відняти доходи працівників радгоспів і відповідно поділити, то тоді одержимо суми заробітних платень в секторах матеріальної продукції і послуг. В цьому останньому секторі включена частка видатків СРСР, пропорційна до населення Української РСР, на платню військовикам та на центральну адміністрацію.

Сільськогосподарський сектор складається з державного, кооперативного і приватного. В державному секторі пересічна річна платня працівника радгоспу на Україні виносилася в цьому році 1148 карбованців. Крім того оцінено, що дохід такого працівника з його приватної господарки, т. зв. присадибної площі, виносив пересічно 516 карбованців. Заробітки тих, які брали участь у праці колгоспів України — а їх було 5 427 тисяч чоловік — складаються з платні в грошах і продуктах за їх працю в колгоспах, доходу з присадибних площ і внесків на соціальне забезпечення. Пересічний річний заробіток з колгоспу виносив на одного колгоспника на Україні 830 карбованців і з присадибної площі 677 карбованців, отже разом 1 507 карбованців. Під цим оглядом Україна є на тринадцятому місці між республіками, кращому тільки від РРФСР і Білорусі. Причиною цього є структура цін на сільськогосподарські продукти. На Україні продукують в більшості такі товари, на які ціна є релятивно низька. З цього факту аж ніяк не можна робити висновку, що життєвий стандарт на українському селі нижчий, як по інших республіках. А це тому, що на Україні приріст населення набагато нижчий, як в інших республіках і тому число утриманців на одного працюючого є менше. Факт, що заробіток колгоспників є вищий, як у двох інших секторах, може здаватися декому дивним. Але треба взяти до уваги, що в шістдесятих роках переведено багато реформ в сільському господарстві, що мали за мету збільшити продукцію цього сектора через підвищення життєвого рівня працівників колгоспів і радгоспів.

Дуже важко було оцінити додаткову вартість створену в Україні і поділити її між окремими секторами. Це зроблено в такий спосіб. Офіційні дані подають весь прибуток та весь податок з обороту для цілого Союзу. До цієї суми треба додати фонди, які нагромадилися в колгоспах по виплаті заробітної платні. Цю суму потрібно тепер поділити поміж продукційні сили, інші як праця, т. зб. поміж підприємця, землю і капітал. З огляду на те, що функцію підприємця виконує централізовано в СРСР держава, оплати за цю функцію не потрібно диференціювати між республіками. Диференційна рента це оплата за землю. Вона відноситься до сільського господарства та видобувної про-

78 мисловости. Її обраховано як різницю між дійсним коштом всієї продукції якогось товару на Україні і коштом, який постав би, коли б узяти найвищий кошт продукції на одиницю цього товару між всіма республіками. Ренту обраховано для таких сільсько-господарських продуктів: зерно, цукрові буряки, соняшник, ярина, молоко, яйця, вовна, рогата худоба, свині, вівці та кози. Сума цієї ренти на Україні становить 25 процентів усієї ренти в СРСР. У видобувній промисловості вираховано таку ренту для наступних продуктів: торф, вугілля, природний газ, нафта та електрична енергія. Сума цієї ренти на Україні виносить 23 процентів ренти в СРСР. Для багатьох інших продуктів цих двох секторів не можливо було вирахувати цієї ренти з огляду на брак відповідних даних.

Різницю між сумою всієї додаткової вартости і диференційною рентою треба вважати як компенсацію за участь інвестованих фондів у продукції. Цю заплату поділено між три сектори в такий спосіб. Ціни в секторі послуг є звичайно установлені місцевими або республіканськими органами, і вони мають на меті покрити всі кошти продукції та забезпечити певний прибуток. Тому ті ціни можна вважати за менш нерациональні, як в інших двох секторах. На підставі цієї гіпотези було прийнято, що прибуток, за офіційними даними, в комунальній господарці та "іншій" є прибутком сектора, який ми назвали "послуги". Розподіл залишку додаткової вартости між сектори матеріальної продукції і сільського господарства був базований на твердженні радянських економістів, що рентабельність (відношення прибутків до суми основних фондів) є така сама у промисловості і сільському господарстві. Це твердження відноситься зокрема до України.⁶ Тому суму, яка залишилася з додаткової вартости по відрахуванні диференційної ренти і прибутків сектора послуг, розділено між ці два сектори пропорційно до розподілу основних фондів між ними для цілого СРСР. Опісля, ці прибутки в матеріальній продукції розподілено між республіками пропорційно до капітальних вкладів за роки 1946-1970 (даних про основні фонди для республік немає). Прибутки в сільськ. господарстві розподілено пропорційно до суми основних і оборотних фондів у цім секторі. Однак ще перед тими розподілами треба було зробити певні згоди стосовно продуктивности капіталу в УРСР. Розрахунки показують, що продуктивність капіталу там є пересічно 14 процентів вищою в матеріальній продукції і 31 процент нижчою

6. Б. І. Пасхавер, *Рентные проблемы в СССР*, Київ, 1972, сторінка 86.

в сільському господарстві, як в СРСР. В результаті, для України приділено 18 процентів прибутків цілого Союзу в матеріальній продукції, 15 процентів в сільському господарстві і 16 процентів у секторі послуг. Процент України в сумі додаткової вартості (диференційна рента та прибутки) виносив 20 процентів суми цієї вартості в СРСР.

Оцінкою амортизації основних фондів для трьох секторів, яка показана в долішнім рядку Таблиці I, закінчено обрахування бруutto національного продукту для Української РСР в 1970 році.

Розуміється, національний дохід Української РСР в Таблиці I, є тільки оцінкою. (Такими оцінками є подібні розрахунки для інших країн). З огляду на брак ясно визначених понять і передусім з огляду на брак потрібних статистичних даних, ми були змушені робити різні припущення. Інші здогадні висновки, які були б так само оправдані як наші, напевно дали б дещо інші величини. Тому, як довго нема потверджень розрахунками з допомогою інших методів, наші висліди треба вважати попередніми. Все таки хочемо вірити, що наші висліди є достатньо достовірні, щоб з їх допомогою можна було порівняти Україну з іншими союзними республіками і також, в загальному, з іншими країнами світу.

III

Обрахований нами національний дохід України становить 68 630 мільйонів карбованців, в той час, як його радянська версія дорівнює 54 8 більйонам. Причиною цієї різниці є, розуміється, включення сектору послуг у наші розрахунки та також інший спосіб розподілу додаткової вартості. Однак процент України в національним доході СРСР, обрахованим також за цими двома методами, не змінюється значно; в нашій випадку він є 19.4, а в офіційнім 18.9 процентів. Стосовно структури національного доходу Української РСР, то процент матеріальної продукції є 56.2, сільського господарства 33.0 та сектора послуг 10.8. Економісти вважають часто, що процент промисловости в національним доході є добрим показником економічного розвитку даної країни. Як бачимо, на Україні цей сектор (у нашій випадку він включає також іншу матеріальну продукцію крім сільського господарства) становить більше як половину національного доходу. Однак між всіма республіками Україна є на шостому місці. Під оглядом продукції цих трьох секторів на душу населення, то Україна є на четвертому місці між республіками стосовно матеріальної продукції, на сьомому

80 стосовно продукції сільського господарства і на восьмому місці у випадку продукції сектора послуг.

Однією з причини обрахування національного доходу України після західних методів є потреба порівняти її під цим оглядом об'єктивно з іншими республіками та іншими країнами світу. Тут треба зазначити, що національний дохід можна розглядати з двох аспектів: він може бути показником економічного потенціалу даної країни (скільки дана країна спроможна продукувати) або, коли його поділити на душу населення, він може стати показником добробуту. Це друге застосування цього показника є тільки тоді можливе, коли маємо до діла з т. зв. суверенністю консумента. Цей термін означає, що громадяни даної країни мають право вирішувати самі, яку частину своїх прибутків вони хочуть витратити на споживання і яку заощадити. Голосуванням вирішують вони також, скільки вони будуть платити податків, що їх держава може зужити на свої видатки. Ці децизії, розуміється, в Радянськiм Союзі і в інших недемократичних країнах роблять їхні проводи. Тому західні економісти згідні в тому, що національний дохід СРСР чи його республік треба трактувати, як показник їхнього економічного потенціалу і в ніякому випадку їхнього життєвого рівня.⁷

Міжнародні порівняння робиться звичайно в американських долярах. Тому для них треба перемінити оцінки в карбованцях на оцінки в долярах. Офіційний курс між карбованцем і долларом концепційно непридатний для тієї цілі, бо він є установлений арбітрарно. Коли розглядати цю проблему докладніше, то можна встановити, що вартість долляра у відношенні до карбованця коливається значно, залежно від того, на що цей доллар видається. Наприклад, треба було у 1950-их роках заплатити в США один доллар, а за ті ж самі послуги та продукти в СРСР треба заплатити 20 копійок. (Наприклад, щоб найняти секретарку для якогось державного уряду, в Америці треба заплатити 500 долларів на місяць, а за таку саму секретарку в Радянськiм Союзі всього 100 карбованців). У випадку видатків на оборону, на те, що коштує один доллар в Америці, в

7. Життєвий рівень по союзних республіках є аналізований в таких творах: Vsevolod Holubnychy, "Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics," in Erich Goldhagen, ed., *Ethnic Minorities in the Soviet Union*, New York, 1968; Gertrude E. Schroeder, "Regional Differences in Incomes and Levels of Living in the USSR," in V. N. Bandera and Z. L. Melnyk, eds., *The Soviet Economy in Regional Perspective*, New York, 1973.

Радянському Союзу треба видати 50 копійок; у випадку капітало- вкладів 70 копійок; і, вкінці, у випадку видатків на споживання 1.20 карбованця. Тому треба брати якусь пересічну. За обрахунками Державного Департаменту в 1970 році один доляр мав пересічну вартість в усьому СРСР 72 копійки. Цей курс ми прийняли також для республік, хоч, ясна річ, він буде трохи інший для кожної з них, залежно від їх продукційної структури. Дані про національний дохід радянських республік і вибраних країн світу в долярах є подані в Таблиці 2.

Таблиця 2

Весь бруто національний продукт і на душу населення СРСР, союзних республік та вибраних країн світу в 1970 році.

Весь бруто національний продукт
(більйони 1970 США доларів)

СРСР	490.221	США	974.1
РРФСР	290.234	Японія	244.8
		Західня Німеччина	191.9
		Франція	182.1
		Велика Британія	150.0
		Китайська Народна Республіка	121.0
Україна	95.319	Італія	109.1
		Канада	86.6
		Індія	52.7
		Польща	46.1
		Східня Німеччина	39.7
		Австралія	33.3
		Чехо-Словаччина	32.5
		Еспанія	32.4
Казахстан	25.456	Румунія	24.4
Білорусь	17.399	Югославія	18.5
Узбекістан	13.910	Угорщина	15.8
		Болгарія	11.7
		Греція	9.2
Литва	7.063	Туреччина	8.7
Грузія	6.797	Португалія	6.4
Латвія	5.888	Нова Зеландія	5.7
Молдавія	5.597	Ізраїль	5.5
Азербайджан	5.503	Куба	4.8
Киргизія	3.807		
Естонія	3.719		
Вірменія	3.668	Північна Корея	3.5
Таджикістан	3.075		
Туркменія	2.786		
		Північний В'єтнам	1.7

Албанія	1,2
Монгольська Народна Республіка	.8

Брутто національний продукт на душу населення
(1970 США долляри)

		США	4,710
		Канада	4,047
		Франція	3,585
		Західня Німеччина	3,110
Естонія	2,743	Велика Британія	2,693
Латвія	2,490	Австралія	2,664
		Японія	2,365
		Східня Німеччина	2,320
		ЧехоСловаччина	2,240
Литва	2,258		
РРФСР	2,231		
Україна	2,023	Нова Зеландія	2,036
Казахстан	1,957	Італія	2,002
Білорусь	1,933	Ізраїль	1,897
Молдавія	1,568	Угорщина	1,530
Вірменія	1,472	Польща	1,420
Грузія	1,450		
		Болгарія	1,375
Киргизія	1,299		
Туркменія	1,290		
Узбекістан	1,179	Румунія	1,200
Азербайджан	1,075	Греція	1,034
Таджикістан	1,060	Еспанія	973
		Югославія	902
		Португалія	660
		Монгольська Нар. Республіка	615
		Албанія	571
		Куба	565
		Туреччина	247
		Північна Корея	246
		Китайська Нар. Республіка	150
		Індія	96
		Північний В'єтнам	85

(Джерела: Для радянських республік, див. моя вище названа праця; для інших країн, U. S. Department of State, Bureau of Intelligence and Research, The Planetary Product in 1970: Preliminary Tables, RSES 41, Washington, D. C., October 1971).

З повищої таблиці можна виробити собі погляд на становище України між іншими республіками й іншими країнами світу стосовно всього національного доходу та на душу

населення. Стосовно першого показника Україна займає друге місце між республіками і є на п'ятім місці в Європі, коли не враховувати РРФСР. Вона є приблизно того самого економічного потенціалу що Італія чи Канада. Варто звернути увагу на факт, що коли національний дохід СРСР становить приблизно половину національного доходу США, то Російської Федерації всього яких 30 процентів цього останнього. Коли взяти під увагу, що в РРФСР приблизно 16 процентів населення живе в автономних республіках або національних округах (7 з-поміж тих республік мають населення більше мільйона чоловік, а з них Башкирія майже чотири мільйони і Татарська авт. республіка понад три мільйони), то зменшивши її національний дохід в тій самій пропорції, можна прийняти, що економічно властива Росія не є багато сильніша від нинішньої Японії. Далі, з горішньої частини повищої таблиці можна завважити, що Казахстан, Білорусь та Узбекистан перебувають на подібнім рівні економічного потенціалу, як середньої величини соціалістичні країни. Інші республіки, хоч менші, все таки економічно сильніші, ніж численні незалежні країни на всіх континентах.

Друга частина цієї таблиці показує розподіл союзних республік та вибраних інших країн світу стосовно бруutto національного продукту на душу населення. Союзні республіки можна поділити під тим оглядом на чотири групи. До найкраще розвинутих належать Естонія і Латвія, які є нарівні передових країн Європи. До другої групи належить третя балтійська республіка, західні республіки (РРФСР розташована через цілу Азію, але її головні промислові центри лежать на заході), крім Молдавії та Казахстану. У третій знаходиться Молдавія та дві Кавказькі республіки. Вкінці до останньої групи належать Азербайджан та чотири центральноазійські республіки. Щоб з'ясувати причини різниць економічного розвитку, віддзеркалюваного національним доходом на душу населення, треба було б простудіювати історію цих республік, їх природні багатства, стан робочої сили, інвестицій та подібне. На це тут, розуміється, немає місця. Одначе, одна причина впадає в око. Рівень економічного розвитку знижується між республіками, коли йти з північно-західного напрямку в сторону південно-східного⁸ Вийнятками є Казахстан, який останньо дуже швидко росте на базі своїх мінеральних багатств та порівняльно

8. Вплив географічного положення на економічний розвиток союзних республік нагогошує сильно німецький вчений Hans-Juergen Wagener, *Regional Output Levels in the Soviet Union*, New York, 1971.

84 врожайної землі і який тому піднісся до другої групи, та Азербайджан, який по вичерпанні кращих джерел нафти не зумів розвинути натомість інших індустрій і тому опинився в останній групі.

Як можна бачити, Українська РСР є на п'ятому місці між союзними республіками у відношенні національного доходу на душу населення. У порівнянні з іншими країнами світу вона є на рівні добре заавансованих. Взагалі всі радянські республіки є краще розвинуті, як відсталі країни Європи та є набагато попереду великого числа недорозвинутих країн всього світу. Однак між ними є відносно великі різниці під цим оглядом. Наприклад, національний дохід на душу населення в Естонії є два і пів рази вищий як в Таджикистані. Що більше, ця нерівність виявляє тенденцію збільшуватися від другої половини п'ятдесятих років.⁹ Це вказує на те, що СРСР не зумів за більше як півсторіччя свого існування значно зменшити економічної нерівності між мешканцями союзних республік, хоч таке зрівняння є однією з підставових ідей соціалізму.

9. Див. В. Златин і В. Рутгайзер, "Сравнение уровня экономического развития союзных республик и крупных районов", *Научные доклады высшей школы — экономические науки*, 1968, н. 8, Таблица 1, як також мою статтю "Equalization of Regional Development in Socialist Countries: An Empirical Study", *Economic Development and Cultural Change*, October 1972, Таблица 2.

САМВИДАВ У КИЄВІ

Олександр Дибич

*"Нам потрібна повна і правдива інформація".
Ленін (Гасло на стіні в Київському
інституті технічної інформації).*

Ходить по Києву така анекдота. Директор якогось там управління викликає свою секретарку і дає їй термінове завдання: передрукувати на машинці роман Толстого *Війна і мир*. Навіщо це, — запитує дівчина, — адже роман є у книгарнях? — Бачиш, люба, — відповідає директор, — моя донька за шкільною програмою з літератури зараз має прочитати саме *Війну і мир*, але вона принципово не хоче читати нічого, крім Самвидаву. То може хоча б у такому вигляді вона візьме книгу до рук!

Знаменний жарт! Але з деяким перебільшенням: у книжкових магазинах ні російських, ні українських класиків майже не знайти. І ось знову приклад саме про Толстого. Коли навесні минулого року провадилася передплата на зібрання творів Лева Толстого у дванадцяти томах, біля київського магазину "Передплатні видання", що на бульварі Шевченка, з раннього ранку витяглася довжелезна черга, як за болгарськими помідорами (коли їх "дають" у гастрономах, звичайно).

У Києві панує справжній книжковий голод. У місті багато книгарень, але книг, справжню літературу в повному розумінні цього слова, дістати вкрай важко. Столиця України — не виняток. Такий стан — по всіх усядах "найбільш читаючої країни світу". Магазини вщерть наповнені паперовою макулятурою, багатотомними, розкішними виданнями Брежнєва, Леніна, Маркса й Енгельса, так званою "літературою соціалістичного реалізму" (на яку з вогнем шукати — не знайдеш охочих) і популярними брошурами типу *Як організувати профспілкові збори*. Мізерна кількість гарних книжок, що іноді

86 надходить у продаж, "розповсюджується" продавцями з-під прилавку.

Головний же постачальник літератури — це книжковий чорний ринок. Тут можна придбати все, чого душа забажає (за казковими цінами, щоправда): від *Словника української мови* Бориса Грінченка до *Винниченка* і *Сучасного американського детективу*. Але важка доля цього ринку. Міліція постійно розганяє книголюбів під приводом "боротьби зі спекуляцією". Скажімо, сьогодні вони збираються у Ботанічному саду. Їх розганяють. Завтра, невідомо як оповістивши один одного, натовп людей з книгами під пахвою юрмиться вже біля Повітрофлотського мосту. Розганяють. Але, як писав поет, "воно знову оживає..." Наступного дня книжковий ринок виникає у тісному закутку неподалік залізничного двірця, поруч з так званою "квартирною біржою" (котра існує теж нелегально і де можна спостерігати дивні речі, коли на п'ятачку скупчується кілька сот чоловік з табличками на грудях, таких, наприклад, як: "Міняю Ашхабад на Київ" або "2=1+1", що означає "Міняю дві кімнати разом на дві у різних місцях". Тут все ясно: подружжя судом розлучене, а фізично роз'їхатися не може, бо нема куди. Хай читач вибачить за цей невеличкий відступ, але ця тема, стороння для нарису, пече і болить тисячам і тисячам киян, а для автора лише на Заході втратила актуальність).

"Любіть книгу — джерело знань!" — цей заклик Максима Горького звучить досить знущально на Україні, бо книги, від ваги яких вигинаються полиці бібліотек і книгарень, здебільшого давно стали джерелом дезінформації та облуди. Неоном горять ввечері назви книжкових магазинів, таких як "Сучасник", "Сяйво" (лавка письменників). "Співучасник", "Зяйво" — іронізують кияни.

Старовинне прислів'я твердить: святеє місце порожнім не буває. Отож, ті, хто прагне дістатися до справжнього джерела знань, врешті-решт приходять до Самвидаву. І знаходять справжню криницю для спраглих — інформацію, публіцистику, матеріал для роздумів, белетристику. На Заході у більшості людей чомусь склалося досить однобічне уявлення про Самвидава. Багато хто гадає, що машинописним нелегальним шляхом розповсюджуються в основному підпільні журнали і листи протесту. Це помилкова думка. Самвидава — це ще й велика, різнобічна і талановита художня література (і проза, і поезія), критика, мистецтвознавство, драматургія. Самвидавом виходять навіть підручники — наприклад з філософії йога, з

мови іврит, з парапсихології, сексології, тобто з усього того, що заборонене офіційною доктриною.*

Що ж являє собою Самвидав у Києві? Явище це складне. Передусім, воно не одномовне, бо нелегальні видання виходять і українською, і російською мовами. Як у краплині води, віддзеркалюються у матеріялах київського Самвидаву переслідування інакшесдумаючих, протести, страждання і надії всіх народів тієї імперії, що носить назву Радянський Союз. Найбільш поширена і сильна течія Самвидаву мого рідного міста, це — як не дивно на перший погляд для столиці України — не власне українська, а загальнодемократична. Чому це так? Можливо, тому що цей напрям включає в себе найкраще, найцінніше з усіх інших течій (про них мова попереду). Крім того, підпільна література, що заторкує те чи інше національне питання, дуже часто перегукується із загальнодемократичними проблемами. Так уже склалося в нашій багатонаціональній і багатостраждальній країні: Самвидав приніс із собою справжнє почуття ліктя. Тому немає абсолютно ізольованих, суто українських, або виключно єврейських, відокремлено татарських чи латиських справ. Так чи інакше вони стосуються всіх демократів. Майже кожна національна справа притягає до своєї орбіти справи й інших націй (щоб не бути голослівним: могутній рух євреїв, їхня боротьба за право на виїзд до Ізраїлю поставили на весь зріст питання про свободу еміграції для всіх народів. І ще: українець генерал Петро Григоренко виступив за право кримських татар на повернення на землю предків). Один дуже популярний у Самвидаві київський літератор, росіянин, який був офіційно звинувачений в українському націоналізмі та сіонізмі, жартома називає себе так: "Я — великодержавний український буржуазний сіоніст!").

Самвидав сприяв, таким чином, виникненню загальнонародного руху протесту проти антилюдської тоталітарної ідеології. Наприклад, у київському Самвидаві давно поширюється глибокий і аргументований нарис історика і публіциста політв'язня Валентина Мороза під назвою *Мойсей і Даман*. Ця робота торкалася, на перший погляд, вузької проблеми: причини занепаду білоруської національної свідомости. Але в цьому ж ессе — і характеристика єврейського руху за виїзд до Ізраїлю, і тема русифікації українського народу. Цілком зрозуміло, чому *Мойсей і Даман* був одразу ж, так би

*Як це не дивно, але навіть фізичні вправи гатга-йога заборонені спеціальною постановою Спорткомітету СРСР, як "носії шкідливої ідеалістичної буржуазної філософії". Неймовірно, але факт!

88 мовити, взятий на озброєння всіма демократами, при чому поширюється нарис у Києві мовою оригіналу, бо вона зрозуміла всім. Також і росіяни і євреї в оригіналі читають і розповсюджують *Український вісник*. (І навпаки, відверто шовіністичний, з великодержавницьким ухилом самвидавний московський журнал *Вече* не здобув популярности в Києві. На нього дивляться з презирством і огидою).

Тому я б назвав систему київського Самвидаву взаємопроникаючою, дифузійною, бо демократи шукають єднання і координації дій. І коли ми чуємо окремі голоси: "Навіщо це? У кожного свій шлях, і яке діло українцям до євреїв, а євреям до татар?", то мимоволі згадується крилатий латинський вираз "Кому це вигідно?" А вигідна така точка зору насамперед владі, яка діє за системою "розділяй і володарюй". Саме КГБ намагається ізолювати, розділити самвидавників, нацькувати демократів один на одного. Недарма під час обшуку в Леоніда Плюща взимку 1972 року, мав місце такий епізод. Підполковник-кагебіст, що керував 24-годинною "операцією", виявив серед інших паперів, книг і рукописів матеріяли, що виявляли причетність Плюща до українського руху, зокрема, випуски *Українського вісника*. Єхидно посміхаючись, кагебіст процідив крізь зуби: "Ну, Леоніде Івановичу, це, я вважаю, просто непорозуміння, випадковість. Адже ми знаємо, що ви — чистий демократ". Однак і чистому демократові Леоніду Плющеві, котрий займався українськими справами, носив передачі до в'язниці КГБ (коли дозволяли) єврейський активіст І. Г.

Всім відомо про те, що 29 вересня 1966 року на мітингу у Бабиному Яру виступали український публіцист Іван Дзюба і російський письменник Віктор Некрасов і говорили про трагедію єврейського народу. Тексти цих виступів потрапили до Самвидаву.

А от недавня історія. 21 травня 1971 року біля пам'ятника Тарасові Шевченкові (у сквері, що проти Київського університету) відбулося традиційне святкування з нагоди річниці перенесення праху поета з Петербургу до Канева. До тих пір кожного року в цей день біля пам'ятника збиралися люди, переважно молодь, студенти. Вони читали вірші, співали пісень, протестуючи тим самим проти русифікації, вимагали конституційних свобод. Кожного року це, як правило, супроводжувалося посиленими кордонами КГБ та міліції, арештами. Потім влада знайшла вихід, такий точнісінько, як і в Бабиному Яру. Почалися організовані щорічні офіційні мітинги. Біля

монумента — червона трибуна і мікрофони на ній, замість самодіяльних виконавців з'явилася могутня капеля "Думка", оточена потрійним кільцем охорони, що розганяла тих, хто чекав кінця "свята", аби хоча б покласти квіти до підніжжя пам'ятника. І от 1971 року, у розпалі організованого ентузіазму, на трибуну піднялася явно підготовлена юна комсомолка. Добре поставленим голосом вона почала читати українською мовою вірші власного виготовлення, відверто антисемітські. Цієї хвилини до трибуни якимось чином дістався поет Анатолій Лупиніс, в житті якого було одинадцять років концтаборів. У відповідь комсомолці-чорносотенці він прочитав свої вірші, про єдність українців і євреїв, про їхню спільну трагедію під тиранічною владою, про розтоптану і збездічену матір-Україну. Всі були приголомшені. Навіть штатні клакери немов проковтнули язика.

Сміливця схопили, жбурнули до в'язниці, завели на нього "діло" і почали готувати процес. І тоді виявилася справжня єдність самвидавників Києва. Один з них, єврейський активіст (він і досі в Києві, тому я тут не називаю його і ще деяких прізвищ), дізнався про подробиці справи, зв'язався з батьками Лупиноса, знайшов компетентного адвоката, довідався про день суду. Про це сповістили академіка Андрія Сахарова. У призначений день біля будинку Київського обласного суду зібралось багато народу. Серед присутніх можна було побачити багатьох київських демократів, А. Д. Сахарова, що спеціально прилетів з Москви зі своєю дружиною, і Віктора Некрасова, і лікаря-психіатра Семена Глузмана (через рік його засудили за обвинуваченням у розповсюдженні Самвидаву. Зараз він відбуває семирічний вирок у Пермській області, в концтаборі). Даремними були всі намагання потрапити до залі засідання. Міліція стояла стіною. Але нерви суддів не витримали. В останню хвилину перед початком вони вирішили перенести слухання справи в один з районних судів Києва, куди не пустили навіть батька Лупиноса — старого робітника-залізничника. Поета об'явили божевільним і посадили до Дніпропетровської спецпсихолікарні. Але владі не вдалося приховати свій злочин. Про справу Анатолія Лупиноса було написано статтю, котра поширювалася Самвидавом у Києві, а потім потрапила і до Москви. Гасло Самвидаву: Ніщо не повинно лишатися таємним, люди мають право знати про все.

Самвидав у Києві — це окремі групи "видавців", що часто утворюються за професійною ознакою. Серед них — спів-

90 працівники науководослідних інститутів, журналісти з окремих редакцій та видавництв, студенти, інженери і техніки на великих підприємствах. На жаль, досі не доводилося чути про подібні групи серед робітників. Групу Самвидаву, до якої входив автор цих рядків, друзі жартома називали "аристократичною", оскільки ми мали доступ безпосередньо до оригіналів книг, що потрапляли різними, подекуди найнеймовірнішими, шляхами з Заходу, а також до перших екземплярів рукописів. Вартість такої можливості важко навіть визначити. На жаль, багатьом з наших товаришів доводилося працювати значно важче, бо в їхньому розпорядженні найчастіше були треті-п'яті напівсліпі копії, що їх вкрай важко розмножувати.

Найбільш популярні форми розповсюдження Самвидаву — це, насамперед, машинопис і фотокопіювання. До останнього часу досить широко використовувалося і копіювання на "Ері". Ці невеликі фотоофсетні апарати (найчастіше чеського виробництва) є мало не в кожному з величезної кількості київських науководослідницьких установ. На "Ері" протягом кількох годин можна було відкопіювати, наприклад, *Тваринницьку ферму* Дж. Орвелла, чи збірку віршів О. Мандельштама, чи дослідження М. Брайчевського *Возз'єднання чи приєднання?* Однак недолік цих машин в тому, що на них можна копіювати на пристойному рівні лише оригінали (книжкові чи машинописні). Відбитки вже з другої копії виходять з машини блідими і невиразними (о, якими ми там могли хоча б мріяти про такий казковий апарат, як американські "зіракси"!).

Але зараз в інститутських друкарнях "Ери" знаходяться під постійним і пильним контролем КГБ, що вельми утруднює (але все ж таки не виключає зовсім) працю самвидавників.

Фотокопіювання застосовується здебільшого до коротких матеріалів, що потребують негайного розмноження (звернення, відкриті листи протесту тощо), бо діло це потребує більших коштів: спеціальне обладнання, хемічні реактиви, нарешті, фотопапір, який важко дістати.

Робляться копії також на старовинних ручних ротаторах, що їх іноді вдається врятувати від знищення і придбати після того, як їх списують за непридатністю в державних установах. Але для ротаторів потрібний текст, надрукований на восківці, а для цього, у свою чергу, треба мати спеціальні електричні машинки. Вони ж є лише в організаціях. Тому виготовлення восківки можливе тільки у робочий час, а це пов'язане з великим ризиком

для друкарки: адже установи буквально кишать стукачами, як штатними, так і добровільними.* 91

Отже, лишається старий, як світ, але надійний і перевірений спосіб — звичайна друкарська машинка. І самвидавники працюють, в основному вдома, ввечері, а то й вночі.

Щодо творів Самвидаву, які користуються найбільшою популярністю, то тут перше місце безумовно посідає художня література. Великими тиражами розходяться спосеред читачів романи О. Солженіцина *Раковий корпус* та *В колі першому*. Обсяг цих книг великий, тому друкують їх, як правило, на тонкому, "цигарковому" папері, що дозволяє закладати в машинку одразу 12-15 копій. Екземпляри виходять компактними, малоформатними, зручними для користування. У значній кількості розмножуються також твори Осипа Мандельштама, Анни Ахматової, Михайла Булгакова, Леона Уриси, Василя Симоненка, Ліни Костенко, Миколи Бердяєва, Мілована Джіласа (цей останній вважається одним з найкримінальніших авторів під час обшуків), церковні книги. Існує також практика власного перекладу силами самвидавників. Так, у нас у Києві перекладали з англійської блискучий і гострий роман Артура Кестлера *Пітьма опівдні*.

Чимала частина видань Самвидаву припадає на публіцистику. Тут і есе, і памфлети, і стенографічні записи судових процесів та закритих засідань, мемуари, листи, замітки з приводу тощо. Як приклад, можна назвати славнозвісний *Репортаж із заповідника імені Берії*** В. Мороза, ідкий памфлет *На захист Фадея Булгаріна* Гусарова, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Дзюби, листи і статті Белінкова, матеріяли "Справи Солженіцина", великий нарис Мнячко про Ізраїль. Само собою,

*В одній редакції великого республіканського журналу друкарка (дівчина — з вищою філологічною освітою, на такій посаді — явище звичайне) під час робочого дня потроху друкувала на машинці *Раковий корпус* О. Солженіцина. Редакція була не дуже численна і небезпека її роботи посилювалася ще й тому, що невідомо було, хто штатний стукач — а він обов'язково є в кожному колективі. Ніхто не знав, що вона робить у вільні години, чому затримується в редакції ввечорами. Гадали, що дівчина робить сторонню працю, як то кажуть, підхалтурює (бо відомо, що прожити на саму заробітну платню неможливо, а в друкарки вона одна з найнижчих, 70-75 крб. на місяць). Аж поки одного разу, коли вона захворіла, головний редактор не зламав її письмовий стіл, знайшов рукопис і негайно повідомив КГБ. Дівчину тягали на допити, звільнили з роботи, але редакція, нарешті, дізналася, хто був штатним стукачем.

**Сумний гумор — на титульних листах цього репортажу самвидавники приклеюють офіційну радянську поштову марку з фігурою оленя на фоні лісу і написом "Мордовський государственный заповедник".

92 чільне місце посідають *Хроника текущих событий* (що недавно відновила свої випуски в Москві), *Український вісник*, а останнім часом — і російськомовна *Хроніка захисту прав у СРСР*.*

Постає питання — а хто читачі Самвидаву? Може, тільки вузьке коло зацікавлених інтелектуалів та ще самі поширювачі? Ні. Мало не кожна порядна людина, що починає замислюватись над подіями і шукає не дистильованої, нецензурованої інформації, тобто любить книгу саме як джерело знань, рано чи пізно приходиться до Самвидаву. Таких людей дуже багато, і з кожним днем коло їх розширюється.

Є ще одна галузь діяльності, що її можна віднести до Самвидаву. Хоча вона й не чисто видавницька, але охопила майже всі шари суспільства. Маю на увазі магнітофонні записи. Мало не в кожному домі є записи пісень Олександра Галіча, Булата Окуджави, Володимира Висоцького, Юлія Кіма та інших бардів. Любителі цього небезпечного в нашої країні жанру збираються в гуртки, переписують пісні один в одного на магнітофони і жартома називають себе "Спілкою письменників". На мою думку, вони мають на те більше моральних прав, аніж офіційні члени тієї малошанованої організації. Твори невідцензурних піснярів набули, сказати без перебільшення, всенародної популярності.

Також записуються з радіоприймачів і розповсюднуються з допомогою магнітофонних записів окремі пересилання радіо "Свобода", Бі-Бі-Сі. Можна згадати такі передачі, як есе Сверстюка *Іван Котляревський сміється*, Нобелівська лекція Солженіцина, радіомонтаж англійського телевізійного спектаклю про судовий процес над Синявським і Данієлем.

* * *

Ніщо так жорстоко не переслідується в СРСР, як вільна думка, вільне слово. А саме така думка, таке слово сконцентровані в книжках Самвидаву. Здавалося б, ну, чи важко для тотальнопроникаючого, всезнаючого і всесильного апарату КГБ "вирвати з корінням цю жалюгідну рослинність", хірургічно видалити небезпечну пухлину свободи з у цілому здорового (на перший погляд) радянського організму деспотії. Тим більше і

*Перед моїм від'їздом з Києва її почали поширювати Самвидавом: у вересні 1973 — випуск 1, у листопаді до нас потрапив випуск 2. Розмножували як з оригіналів, так і з фільмокопій.

досвід є, надійний, перевірений досвід старих, добрих років, коли навіть дерева не мали права відхилитися ані праворуч, ані ліворуч (уклонізм!). І цей бравий досвід таки було пушено в хід: арешти і обшуки, допити і вироки, залякування і звільнення з роботи (а хто не працює, той, звісна річ, не їсть — марксистська формула). І гнівний голос "народу" з газетних шпальт проти інакшемислячих. Академіки і герої, мореплавці і теслярі... "Геть! Не дозволимо! Ташить і не пушать!" Втім, небезпечно для струнких рядів слово "інакшемислячі" промайнуло лише кілька разів на сторінках преси і було терміново замінене модним і незрозумілим слівцем "дисиденти". А слова "Самвидав" ви і взагалі ніде офіційно не знайдете. Не існує такого і край!

Але — дивна річ! — ні арешти, ні вироки, ні "психушки", ні весь цей "штурм унд драг" не принесли кагебістам бажаного успіху. Попри відчайдушні намагання придушити, забити кляпа, знищити — Самвидав живе, Самвидав продовжує працювати. І даремно лютують пани полковники з сірого, як їхня совість, будинку на Володимирській, 33. Людей не можна зупинити. Адже і справді, мав рацію "лисачок"* — нам потрібна повна і правдива інформація. Не технічна, а життєва!

*Так називають кияни металеві карбованці з барельєфом Леніна.

СЛІДАМИ Ю. БОГОЛЮБОВА

Юрій Семенко

Сумної долі, що була наслідком трагічного стану, колоніальної залежності України, зазнали багато визначних діячів у різних галузях культури, науки, а також і шахового мистецтва. *Шахматный словарь*, що вийшов 1964 року в московському видавництві "Физкультура и спорт", відзначивши успіхи шахістів України в роки перед першою світовою війною, зазначає, що "згодом лави провідних українських шахістів сильно порідшали. Загинув з рук денікінців Евенсон. Переїхав у Середню Азію Руднев. Емігрували за кордон Ловцький і Боголюбов". Найвизначнішим серед них був, звичайно, українець з-під Києва Боголюбов, який двічі (1929 і 1934) змагався за шахову корону чемпіона світу з російським шахістом Альохіном, також емігрантом з СРСР.

Порідшали лави провідних українських шахістів і в час другої світової війни: на Захід потрапили і тут залишилися кілька шахових майстрів, кільканадцять першокатегорників. Діяльну участь у шаховому житті української політичної еміграції після капітуляції Німеччини брав Богатирчук і Селезнів. Їхні імена промовчує шахова преса СРСР, але цілковито обминути не спроможна.

Про Богатирчука є згадка у збірнику вибраних партій загинулого під час оборони Москви Белавенця, найкращий успіх якого — п'яте місце в чемпіонаті СРСР 1937 року. Богатирчук був чемпіоном СРСР у 1927 році, випередивши (разом з Романовським) найближчого конкурента на півтора очка, і чемпіоном України в 1937 році. Богатирчук, мабуть, єдиний шахіст світу, граючи з яким Ботвінник не виграв жодної партії. Ботвінник, що постійно зазнавав поразки в чемпіонатах СРСР від українського майстра, програв йому також і на другому міжнародному турнірі в Москві 1935 року, що, однак, не

перешкодило йому поділити 1-2 місця з Флором, перед Ласкером і Капаблянкою. 95

Ось перелік основних досягнень Богатирчука в шахових чемпіонатах СРСР: третє-четверте місця з Левенфішем (після Боголюбова і Романовського) в 1924 році, четверте місце в 1931 році, восьме — в 1933, третє — в 1934 році. Про здобуті перші місця в чемпіонаті СРСР 1927 року і через десять років у чемпіонаті України згадано вище.

*Боголюбов під час сеансу одночасної гри в шахи
(чорними фігурами)*

Селезнів брав участь у міжнародних шахових турнірах. У 1923 році в турнірі в Оставі він здобув четверте місце після Ласкера, Реті і Грюнфельда, випередивши гросмайстра Тартаковера і майбутнього чемпіона світу Ейве. У шахових чемпіонатах СРСР Селезнів не здобував високих місць. Найкращі його досягнення це восьме місце 1924 року, шістнадцяте — в 1927. Цього ж 1927 року він здобув перше (поза конкурсом) місце в чемпіонаті України. У 1931 році він поділив разом з Константинопольським і Ратнером третє-п'яте місця, а 1933 року здобув четверте місце в турнірі на першість України. Селезнів

96 залишив помітний слід не як гравець, хоч і грав на рівні міжнародного майстра, а як шаховий композитор, видатний мистець (добре знайий і на Заході) шахового етюдного мистецтва. Олександр Гербстман у виданому 1964 року в московському видавництві "Фізкультура і спорт" збірнику *Избранные шахматные этюды* на сторінці 113 говорить про збагачення Селезневим шахового етюда і на підтвердження ілюструє один з них, що був опублікований українським шаховим проблемістом 1935 року в газеті 64. Не випадково етюдист Селезнів був віртуозним майстром ендшпілю. Закінчення його партій ще і тепер служать навчальним матеріалом. Їх наводить і *Шахматний задачник*, виданий кілька років тому в Москві.

Хто винен у тому, що поза межами батьківщини опинилися такі видатні шахісти, як Богатирчук і Селезнів?

Вживаючи наведеного вислову *Шахового словника*, можна впевнено твердити, що порідшення лав провідних шахістів України триває й тепер, правда, в дещо зміненій формі. Також у шаховому житті різко відчутна розбіжність між пишномовними гаслами комуністичної пропаганди і мало привабливою дійсністю.

Шаховий словник справедливо твердить, що "велику організаційну роль відіграла газета *Шахіст*, що виходила в Києві в 1936-39 роках", але не з'ясовує, чому ж припинено видання єдиної української шахової газети і тим обірвано її "велику організаційну роль" в українському шаховому житті. "Слід відзначити, — говорять автори словника на іншому місці, — плідну діяльність у період 1936-41 років керованого Константинопольським шахового клубу Київського палацу піонерів, що його можна сміливо назвати кузницею шахових кадрів". Сказавши це, словник не додає, що Константинопольський, як і вихований під його керівництвом гросмайстер Бронштейн, чемпіон СРСР у 1948-49 роках, і гросмайстер Болеславський, чемпіон України в 1938, 1939 і 1940 роках, перебувають поза межами Української Республіки, де вони успішно розпочали свої шахові кар'єри. Це порідшення шахових лав — також наслідок колоніальної політики, ціль якої полягає в посиленні центру за рахунок окраїн. В наслідок цієї ж політики, що затушкується барвистими фразами про розквіт усіх національностей СРСР, також на двадцять першій шаховій олімпіяді в червні цього року в Ніщі напевно не будуть представлені в окремій, власній дружині шахісти Української РСР, суверенної, як люблять повторювати для внутрішнього вжитку в СРСР, соціалістичної держави українського народу, хоч Британію, наприклад, там

репрезентуватимуть три команди: Англія, Шотляндія, Велс, не говорячи вже про кільканадцять країн Британської співдружності. Там будуть шахісти і з країн, населення яких не перевищує кілька тисяч чоловік: Мальта (40 000), Андорра (5 000).

Останнім часом чимало визначних особистостей залишили країни советського соціалізму. Серед шахістів можна назвати чеських гросмайстрів Любомира Кавалека, що на наступній шаховій олімпіаді гратиме в команді США на третій дошці, і Людика Пахмана, гросмайстра з СРСР Володимира Ліберзона, який, мабуть, очолить на наступній шаховій олімпіаді ізраїльську команду, 30-річного шахового майстра Сосонка, що виїхав з СРСР до Ізраїлю і перебуває тепер у Голляндії. Вони пішли слідом росіянина шахового генія Альохіна і Боголюбова, названого *Шаховим словником* "провідним українським шахістом".

■
Один із найбільших шахових талантів нашого століття гросмайстер Юхим Дмитрович Боголюбов народився 14 квітня (за ст. ст. 1 квітня) 1889 року в родині сільського священика поблизу Києва. Після передчасної смерті батька на прожиток матері і собі заробляв як репетитор. Закінчив Київський політехнічний інститут з званням агронома. Працю на полях України змінив на творчість на полі шахівниці. Протягом життя грав майже в сотні міжнародних шахових турнірів, кількох матчах (1928 і 1941 з Ейве, 1932 проти Шпільмана) і двічі змагався за першість світу з Альохіном. Понад сорок разів здобував перші місця, близько двадцяти — друге.

Вибух першої світової війни застав Боголюбова на шаховому конгресі в німецькому місті Мангаймі. Як громадянина російської імперії, що воювала проти Німеччини, його інтернували і спровадили до містечка Тріберг, у мальовничій місцевості Шварцвальду. Там він познайомився з донькою місцевого годинникаря й у 1920 році одружився з нею. У 1924 році прийняв запрошення радянської шахової організації і грав у чемпіонаті СРСР, в якому суверенно здобув перше місце, не програвши жодній партії й випередивши найближчого конкурента на двоє з половиною очок. Також наступного року Боголюбов завоював звання чемпіона СРСР. Найбільшим творчим досягненням Боголюбова був перший міжнародний турнір у Москві 1925 року, в якому він здобув перше місце, випередивши

98 на півтора очка Е. Ласкера, що протягом 27 років був безконкурентним чемпіоном світу, і на двоє очок "шахову машину" — чемпіона світу Капаблянку. З 20 партій цього турніру Боголюбов програв лише дві і зробив 5 нічиїх, з них одну з Богатирчуком.

Ю. Боголюбов автор кількох книг. Російською мовою в 1926 році вийшли в Москві його *Вибрані шахові партії. Сучасний дебют* $\delta^2 - \delta^4$, *Шахова боротьба за світову першість у Німеччині 1934* і підручник *Шахова школа*, який, до речі, витримав уже шість видань, — вийшли німецькою мовою.

Шаховий творчий талант Боголюбова знайшов багато прихильників. Його життю присвятив окремих том у серії *Історія шахів* міжнародний шаховий майстер Альфред Брінкманн. Над творчою спадщиною і життєвим шляхом гросмайстра зараз працює вчитель Трібергської гімназії С. Вайсенрідер, засновник школи шахової гри ім. Боголюбова. У містечку, де знайшов свій вічний спочинок Боголюбов, діє клуб його імені, а в місцевому курортному будинку з смаком обладнано окрему Боголюбовську кімнату, з бюстом, портретом і книгами визначного шахіста. Його пам'яті присвячуються лекції. Старше покоління місцевого населення добре ще пам'ятає чужинця, що став їхнім співгромадянином, з глибокою пошаною згадує його ввічливість, майже дитячу лагідність, м'який характер не від світу цього. Старші шахісти клубу Боголюбова розповідають, як гросмайстер іноді і під час прогулянок зупинявся, виймав із кишені дорожні шахи і, забувши про все навколишнє, на складаній маленькій шахівниці аналізував одному йому відомі позиції. Непрактичний у житті, обдарований великим талантом шахового мистця, — таким залишився Боголюбов у пам'яті прихильників, які, вимовляючи лише першу половину важкого для німців прізвища, називали його "Боголь".

На другому поверсі кам'яниці, що відома як "Будинок Боголюбова", де мешкав і помер 18 червня 1952 року шаховий майстер, зберігаються його особисті речі і бібліотека з понад 500 томами шахової літератури. У 1921 році, коли в Трібергу відбувався міжнародний шаховий турнір, переможцем у якому вийшов Альохін, цей будинок став, так би мовити, центром шахового світу. Дружина Боголюбова згадує, що тут частими й бажаними гостями бували також згодом Альохін, Рубінштейн, Селєзнів і багато-багато інших славнозвісних шахістів, шанувальників гросмайстра з Києва.

Повернення Ю. Боголюбова в 1926 році до своєї дружини і

маленької доньки, в Москві розцінили як зраду батьківщині, і тому радянська шахова організація обляяла його ренегатом і позбавила звання чемпіона СРСР. Цей випадок безсилої помсти партійних бездар, які постановою гадали скасувати здобуте талантом і знанням, повторився і в оцінці, висловленій *Шаховим словником* (стор. 201), який говорить про "низьке падіння Боголюбова після утвердження в Німеччині гітлерівської диктатури: брав активну участь у всіх заходах шахової організації нацистського 'райху' і репрезентував його, досить безславно, на світовій арені".

У чому ж полягала ця "активна участь у всіх заходах шахової організації нацистського 'райху' "? Боголюбов давав сеанси одночасної гри для вояків німецької армії. Хто жив або живе в умовах жорстоких тоталітарних диктаторських режимів, той знає, що Боголюбов не міг відмовитися від цього, як не міг не розважати шахістів радянської армії гросмайстер Флор або гросмайстер Лілієнталь, які опинилися в СРСР в наслідок расистської політики, здійснюваної Гітлером в усіх окупованих країнах. Боголюбов брав участь у міжнародних шахових турнірах на території "Третього райху" в Зальцбурзі, Мюнхені, Празі, Познані. У них грав також Альохін і молодий тоді, талановитий шахіст Естонії, яка в той час мала ще своїх дипломатичних представників у багатьох країнах світу як самостійна держава, теперішній радянський гросмайстер Паул Керес. Їхню участь у турнірах, організованих "Райхом", їм не ставлять у вину. В СРСР довгий час цькували Альохіна, обзивали білогвардійцем, хоч він не був у армії білих, за те, що не повернувся з відрядження 1921 року до СРСР, ляля відступником, пияком і т. д. А 1956 року в Москві відбувся міжнародний шаховий турнір пам'яті Альохіна. Пора б уже, відкинувши партійні забобони, влаштувати міжнародний шаховий турнір пам'яті Боголюбова, в столичному місті України Києві, де він зробив перші кроки і як людина і як шахіст, ставши згодом "провідним українським шахістом".

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

З зацікавленням і почуттям полегші читав я міркування Юзефа Лободовського та Костянтина Зеленка на тему польсько-українських взаємин (*Сучасність*, червень 1974). На мою думку, питання цих взаємин одне з найбільш актуальних, щоб не сказати пекучих. Коли придивлятися грі сил у сьогочасному світі, то стає ясно, що дружня співпраця не тільки польського й українського, але й інших сусідніх народів, це єдиний шлях до їхнього самозбереження. Це — необхідність, широке усвідомлення якої одне з наших найважливіших завдань під сучасну пору.

Першим кроком у бажаному напрямку повинна бути зміна дотеперішньої настанови, скинення з плечей тягару історичного минулого. При цьому нас не повинні знеохочувати рецидиви давніх упереджень, які все ще (правда, шораз менше) виявляються по обох боках. Немає такої чарівної палички, яка одим помахом могла б змінити те, що накладалося віками. Корисним було б нав'язання, а згодом і поживлення культурно-громадських контактів, особливо за участю людей молодшої генерації. Вже тепер потрібна більша увага преси до того, що діється у сусідів. Така постійна рубрика є віддавна у польським паризьким журналі *Культура*.

Мусимо пильніше, як досі, оминати всього, що стоїть на шляху наших добросусідських взаємин. При іншій нагоді я писав про потребу закинути такі шкідливі анахронізми, як спів "Не пора". Редакції наших газет у ніякому разі не повинні допускати до публікації вигадок тих одиниць, які дужим розмахом пера закреслюють межі України на пару сот кілометрів поза нашу етнографічну територію, або які квестіонують окремішність декотрих з-поміж сусідніх народів.

На американському терені ми не раз були свідками між-національної солідарности (українська підтримка польських кандидатів при виборах, участь у протестаційних акціях проти знеславлювання польського імени на тутешньому терені, та інші). Варто, щоб ці принагідні прояви перемінилися в постійні, тісні зв'язки.

Василь Витвицький

Міжнародна хроніка

Р. К.

■

На сторінках світової преси коментували широко вияви радянсько-китайського конфлікту, стверджуючи загально, що стосунки між СРСР і Китаєм в перших шести місяцях 1974 значно погіршилися. *Вашингтон Стар Ньюс* від 8 травня 1974 поінформував про висловлену державним секретарем США Генрі Кіссінджером думку, що можливість радянсько-китайської війни дуже реальна і що останнім часом це становить чи не найбільшу загрозу для світового миру. Названа газета коментує це напруження пригадкою, що в березні 1974 відбулася конференція політичних і військових керівників держав Варшавського договору і ствердженням, що це була перша цього роду зустріч за останніх два роки. Газета *Гардієн*, видавана в Манчестері, Англія, надрукувала 22 травня 1974 статтю п. н. "Неспокій на східньому фронті", в якій стверджує, що, починаючи з 1969 року, СРСР зміцнює мілітарні сили і позиції на китайському кордоні, будуючи аеродроми, бункри, автові і залізничні шляхи. Коментуючи радянсько-китайський конфлікт, японська газета *Майнічі* з Токіо звернула увагу на появу роману Івана Стаднюка, російського письменника з українців й автора повісти *Люди не янголи* (1962-1965) п. н. *Війна*. Надрукований був цей роман у московському журналі *Молодая Гвардия* (но. но. 4, 5, 6 за 1974) і в ньому автор відкрито прославляє роль Сталіна під час Другої світової війни. На думку названої японської газети, появу цього роману І. Стаднюка можна трактувати, з одного боку, як вияв ресталінізації Радянського Союзу, і, з другого, як актуальне в сучасному радянсько-китайському конфлікті закріплення міту про могутність радянських збройних сил. Видавана в Японії газета *Таймс* повідомила в числі з 1 червня 1974, що причиною скликання наради європейських (а не світових, як раніше плянували в Москві) компартій є розбіжності поглядів у ставленні до Китаю серед комуністичних партій Західньої Європи.

■

Політика детанту і зокрема дипломатичні заходи державного секретаря США Г. Кіссінджера були темою аналітичної статті в газеті

102 *Нью-Йорк Таймс* від 27 червня 1974, напередодні поїздки президента Р. Ніксона до Москви. Коментуючи настрої в США і погляди в справі детанту з СРСР, журналіст Бернард Гверцман подає огляд думок опозиційних до політики Кіссінджера американських кіл. Сенатор Джексон, речник "твердої лінії" у відношенні до Кремлю, не є противником мирного співіснування — пише Гверцман, але думає, що при кожному договорі з Москвою треба бути обережним, бо Москва прагне завжди використати всі переговори й договори для себе і головне для неї — це здобути першість у нуклеарній зброї. Критики Кіссінджера вимагають, щоб добиватися побільше концесій від Москви і докладно перевіряти й устійнювати кожную точку договорів про роззброєння. Водночас із цим, американські науковці й мистці занепокоєні репресіями в СРСР і вимагають лібералізації режиму, як передумови до дальшої співпраці. Послаблена позиція президента Ніксона, у зв'язку з Вотергейтською аферою, є ще одним фактором у критичному наставленні членів Конгресу США до нормалізації взаємин з СРСР. Дехто з конгресових діячів думає, що през. Ніксон неспроможний домовлятися в міжнародних справах і фундаментальних договорів не можна встановляти в той час, як президент перебуває під слідством.

Нью-Йоркський щоденник *Вол Стріт Джорнал* надрукував у числі з 27 червня 1974 довшу статтю американського історика, колишнього дорадника през. Дж. Кеннеді Артура Шлезінджера п. н. "Ще один детант". Автор аргументує, що стратегія деяких західних кіл супроти СРСР фальшива, бо їх розрахунок на внутрішнє послаблення режиму в наслідок технологічних досягнень і підвищення життєвого рівня населення історично невиправдані. Покликаючись на гітлерівську Німеччину, Шлезінджер доводить, що там, хоч і стандарт життя був високий, то все ж таки режим був фашистський. В дальшому автор натавровує Асоціацію Американських Істориків за її мовчанку про репресії в СРСР. При цьому Шлезінджер назвав Мороза, Амальріка і Рубіна.

Пресова агенція Ройтера повідомила 29 червня ц. р., що книжку О. Солженіцина *Архіпелаг ГУЛаг* заборонили продавати у книгарні Організації Об'єднаних Націй у Женеві. Причиною був протест представників СРСР проти продажу цієї книжки.

Під час поїздки президента Ніксона до Москви, до Пекіну їздив американський сенатор Генрі Джексон. Агенція Ройтера повідомила 2 липня 1974 року, що після приїзду до Пекіну Джексон мав закликати до встановлення повних дипломатичних стосунків між США й КНР і заявив, що він бажав би обмінятися поглядами з китайськими провідниками на справу американсько-радянських переговорів про роззброєння. Джексон, як відомо, хотів би втримати на високому рівні кількість американських збройних сил в Європі, в чому зацікавлені також китайські вожді.

Україна і питання національного руху в не-російських республіках СРСР й далі знаходять багато уваги на сторінках світової преси. *Кришчен Саєнс Монітор* з Бостону (США) надрукував 27 червня 1974 огляд про найновіші події на Україні. Автор статті, відомий журналіст Пол Волл написав з приводу виступу першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького на пленумі цього ж ЦК і його заклику до загострення ідеологічної боротьби, зокрема проти українського буржуазного націоналізму таке: "Не часто трапляється, щоб найвищий урядовець в одній із не-російських республік визнав наявність впливів західних ідейних і політичних концепцій і ефективність еміграційної пропаганди".

У паризькій газеті троцькістського напрямку *Робітничі Інформації* появилася, в числі з 26 червня 1974, довша стаття про українського історика і політичного в'язня Валентина Мороза. Крім життєпису В. Мороза й огляду його діяльності, в статті поданий переклад його промови "Замість останнього слова", виголошеної на судовому процесі в Івано-Франківську 1970 року. В цій же газеті, в числі з 12 червня була надрукована рецензія на спогади Михайла Осадчого *Більмо*, що появилася весною цього року французькою мовою у видавництві Фаярд. Тижневик *Інтерконтинентал Пресс* (США) надрукував доповідь студента Гарвардського Університету Олега Ільницького про довголітнього в'язня радянських психіатричних лікарень генерала Петра Григоренка. У своїй доповіді О. Ільницький подав характеристику ситуації на Україні, з'ясував причини виникнення українського резистансу та які наслідки мають проведені режимом репресії серед населення України. В цьому ж числі тижневика вміщено уривки із звернення політичних в'язнів з України, Балтійських республік та Кавказу до Верховної Ради СРСР. Щоденник *Нью-Йорк Таймс* надрукував 25 червня 1974 року вістку з Москви про звернення академіка Андрія Сахарова до Ніксона і Брежнєва в справі політичних в'язнів у СРСР, в якому подано прізвища 24 в'язнів різних національностей, які сьогодні перебувають у в'язницях і концтаборах СРСР. Згадав також *Нью-Йорк Таймс*, що А. Сахаров вислав окреме звернення до Брежнєва в справі Валентина Мороза. Журнал *Совет Аналіст* з Лондону, Англія, вмістив 23 травня 1974 репортаж про відновлення публікації самвидавного журналу *Хроніка текущих событий* в СРСР й про дальше видавання самвидавної *Хроніки литовської католицької Церкви*. В репортажі сказано, що *Хроніку поточних подій* передали прилюдно західнім кореспондентам Тат'яна Великанова, Сергій Ковальов і Тат'яна Ходорович, із заявою, що вони це роблять свідомо, не боячись консеквенцій і терору КГБ проти вільного слова. В названій литовській хроніці, згідно з інформаціями *Аналіста*, згадані факти національних самооборонних дій у Литві. В день відзначання роковин самостійної Литви, 16 лютого 1974 року, секретар комсомолу в одній із шкіл розповсюджував антирадянські листівки й учні тієї школи вивісили литовський національний прапор. 11 жовтня 1973 начальник КГБ в одному з

104 литовських міст інформував на студентських зборах про розповсюдження антирадянських й антиросійських листівок у місті з такими гаслами, як: "Геть з радянською владою!", "Росіяни — геть з Литви!", "Свобода Литві". Американська газета *Вашингтон Пост*, від 23 червня, подала опис української демонстрації у Вашингтоні, що відбулася 22 червня 1974 з участю понад 4 000 українців із США. Організував демонстрацію Український Конгресовий Комітет Америки, який випрацював меморандум для през. Ніксона з приводу його поїздки до СРСР і передав цей меморандум у Білому Домі в той час, як відбувалася демонстрація.

■ Десятий з'їзд Ліги Комуністів Югославії відбувся у Београді наприкінці травня 1974. Лондонський щоденник *Таймс* у своєму звідомленні із з'їзду, що було надруковане 29 травня, наголосив наявність розбіжностей між поглядами радянських і югославських комуністів стосовно нейтральності соціалістичних країн, які виявилися на тлі доповідей маршала Тіта й інших вождів югославської компартії. У своїй доповіді, виголошеній 27 травня, Тіто заявив, що в Югославії потрібна сильна централізована партія, за своєю суттю антиімперіалістична (тобто проти західніх амбіцій) й антигегемоністична (проти СРСР). Британська газета *Гардієн*, в числі від 29 травня, коментувала цю подію так: Росіяни дуже обурені перебігом югославського партійного з'їзду із його постійним наголосом на нейтральність. У репортажі сказано, що провідник радянської делегації на з'їзді Андрій Кириленко відвідав Тіта, але не надто задоволений з його промови. Проблема мусулманського націоналізму в Югославії була темою статті М. Бравна у щоденнику *Нью-Йорк Таймс* від 8 квітня 1974. Автор статті насвітлив становище мусулман у державі (за визнанням в Боснії і Герцеговіні 30 відсотків населення зарахували себе до мусулман у 1971 році) і ствердив, що їхнє почуття ідентичності зростає, і що це тривожить владу, як про це свідчать численні статті у партійній пресі.

■ Англomовна *Ди Газет*, що появляється в Монреалі в Канаді, надрукувала 13 квітня 1974 р. велику статтю українського журналіста Романа Рахманного про переслідування діячів культури в СРСР і зокрема на Україні. Рахманний пише, що в час, як державні мужі Заходу ведуть переговори про замирення і співпрацю з Кремлем, кремлівські вожді посилюють репресії проти інакшесдумаючих. Зокрема з'ясовує автор долю Валентина Мороза, який — за його словами — "символізує волю українського народу зберегти свою самобутність". У статті подана також інформація про заходи українців на Заході, спрямовані на оборону переслідуваних в СРСР українських патріотів.

Аркадія Оленська в Галерії Бодлі

Галерія Бодлі, в якій Оленська виставляла останній раз три роки тому, раніше знаходилася при Лексінгтон Евню в Нью-Йорку, ще й на другому поверсі, так що часом не легко можна було її знайти. Тепер вона перенесена на Медізоґ Евню, в дільницю поблизу Метрополітального музею, де сьогодні знаходиться чимало найкращих галерій Америки. Доступна просто з вулиці, ця галерія має вигідну залу, добру для індивідуальних чи збірних виставок. 26 лютого до 9 березня 1974 року Аркадія Оленська влаштувала тут свою чергову виставку картин і графіки в кількості 32 експонатів та ще окремої графічної теки.

Теперішня виставка мала чимало моментів спільних з попередньою, з-перед трьох років. Правда, на попередній переважали "трав'яні" мотиви — переважно дівочі постаті або самі обличчя, загублені в зеленому світі рослинності. Було тут якесь підсвідоме намагання увійти в зелений світ хлорофілю, що дечим нагадувало подібні моменти в "біологічних" віршах Антоничевої *Зеленої Євангелії*. Як на попередній, так і на цій виставці цей рослинний світ Оленської вималюваний з найбільшою увагою і прецизністю і її малярство позначене тією вирафінованістю, без якої немає справжнього мистецтва.

Особливістю теперішнього стилю Оленської є їх плоскісність. Обличчя своїх фігур вона покриває рівномірно, як на японських дереворізах, однією фарбою і на ній розводить тонкими графічними рисками очі, ніс, уста. Цей графізм — основна прикмета її малярства, і на його тлі дуже імпазантно вирізняється ціла низка великоформатних графічних рисунків тушею. Ці графічні речі творять таку сильну конкуренцію олійним картинам Оленської, що вони, ті картини, часом здаються тільки розписаними фарбами рисунками. Ця графічність у її малюнках слідна передусім там, де полотно покрите ясними фарбами і тим сильніше на тому тлі виринає мережа чорних обрисів, якими вона обводить не тільки реальні форми речей, але й кольори. Дуже цікаві вийнятки є там, де основні барви картини темні, як у композиції "Мовчанка". Мистець зобразив тут 8 фігур дівчат, що закривають долонями свої обличчя; кожна з них має іншої барви

106 волосся, від оливкового до чорного, і контрастові до даного волосся блюзки — сині, зелені, фіолетні, червоні, оранжові, жовті, в чистих натужених кольорах. Усе подане на двох полосах темно-сівого тла. Тут форми теж обведені філігранною чорною лінією, але ефект картини не в її графічності, а в гармонізації згаданих повних кольорів, оркестрація яких дає сильне, майже драматичне почуття. Назва картини, її сюжет — стають справою зовсім умовною, та картина могла б однаково добре називатися "Заблуканість", "Тривога", "Тиша", "Доля", "Вечір" чи ще інакше, — першим елементом тієї картини є суто малярське діяння кольору, яке викликає низку настроїв, що сугерують різні стани душі.

Елемент малярський, який так спонтанно виступав у ранніх творах Оленської, в її абстрактному періоді в 2-ій половині 50-их рр., у теперішніх її творах загнуданий у межах реальних, упрощених форм, які власне через ту упрощеність і плоскість дають таке інтригуюче, модерне враження. Не малу роль в нових картинах мистця грає тематика. Як згадано, це переважно жіночі істоти, заблукані в рослинності, в просторі, в космосі. Вони "є", але причина їх існування не з'ясована, вони не мають що сказати, і ця містерійність їх мовчанки також інтригує, як і в творах символістів 20-их рр. Я не буду твердити, що Оленська свідомо пробує передати глядачеві свою ідею про загубленість людини, зокрема жінки, в часі і просторі, але факт, що мистець оперує тут певними позаформальними елементами символізму, літературно (або точніше — поетично) забарвленими. Це було велике прагнення, туга до чогось, чого сам творець волів не виявляти, залишаючи сприймачеві твору вже самому з натяків будувати свій світ фантазії.

Але ці рядки пише не тільки автор, що сам є мистцем, але й теоретик, який має заодно діло з історією мистецтва, українського зокрема. Тобто, він має перед собою цілі сторіччя мистецтва минулих діб і він автоматично шукає порівнянь. Перед творами багатьох сучасників, отже й Оленської, він ставить питання: яке відношення даного мистця до тієї науки, що нам дали минулі мистецькі досягнення, їх дороговкази в майбутнє? Як він, той мистець, реагує на традицію, на те, що наше мистецтво ще півтисячоріччя тому розв'язало чимало з тих проблем, що їх ставила наша доба конструктивізму, кубізму, експресіонізму? Чи його, мистця, естетичний світогляд є український, тобто, чи він моделює свої форми згідно з принципами того естетизму? Чи ті форми підпорядковані ритмічному звучанню, що є відбитком космогонічних сил, а то й просто пульсу людського організму? Чи мистець має починати свій естетичний світогляд від себе самого, чи, навпаки, він має уважати себе тільки жолуддю під крилатим дубом, який віками тягне соки з української землі?

Автор цих рядків — фанатик українського мистецтва, яке він

уважає блискучою синтезою східніх і західніх мистецьких концепцій і тому, на його думку, проблема стилю є най-основнішою проблемою того мистецтва. Це — певна естетична, духовна і формальна, дисципліна, знайти яку кожен мистець повинен власним шуканням, на власному, індивідуальному

Аркадія Оленська: "Залюблені"

шляху. Перспективи й можливості тут необмежені. Автор здає собі справу з того, що тут незручно і невмісно виступати з власними рецептами творчості, але критик часто бачить перспективи даного мистецтва куди ясніше і логічніше за самого творця. Отак, я б волів бачити в малярстві Оленської більшу ритмічність, де б її без того дуже багате лінійне мистецтво звучало більш

Аркадія Оленська: "Квіти"

геометрично-формально, ніж поетично-символічно. На цьому виграє б її композиція, яка в неї часто затримується на межі тільки вдалого витинка з природи чи фігурної сцени, тоді як вона, та композиція, повинна бути замкненим для себе світом (якщо це

щось більше, як етюд). Мені здається також, що, обмежуючись виключно до плоских малярських форм, мистець збіднює своє мистецтво, затримуючи його непотрібно в межах радше декоративного. Українське мистецтво, якому в основі притаманні форми монументальні і декоративні, дає досить прикладів, якої малярської ефективності можна досягти співгрою плоских і рельєфних формальних елементів.

Аркадія Оленська — мистець, у самій природі якого, на шляху до досконалости й вирафінування, лежить вічна змінність і проблемність. Монографія про її малярство була б образом творчости яких двох або й трьох різних індивідуальностей, настільки різні періоди тієї її творчости відмінні. Отже, немає причин припускати, що вона залишиться при теперішніх досягненнях і більше не шукатиме чогось нового. Навпаки, тепер вона має за собою великий досвід і вільно оперує всіма мистецькими й технічними засобами, тож ми можемо ждати від неї нових творів — ще більше проблемних і більш наближених до основних образотворчих ідей українського мистецтва. Знаходити і розв'язувати їх спроможні, власне, мистці з великим досвідом і знанням, майстри. І ця, і попередня виставка творів Оленської показує, що такі проблеми їй по плечу.

С. Гординський

Хорватський правопис — "націоналістична диверсія"

HRVATSKI PRAVOPIS Z PRAVOPISNIM RJECNIKOM, London, 1972, XVI + 341 pp.

ХОРВАТСЬКИЙ ПРАВОПИС З ПРАВОПИСНИМ СЛОВНИКОМ, Лондон, 1972, XVI + 341 стор.

I

1967-го року хорвати проголосили "Деклярацію про назву та становище хорватської літературної мови" за підписом 17-ти філологічних і культурних установ. У "Деклярації" висунуто домагання "встановити ясну та безсумнівну рівність і рівноправність чотирьох літературних мов: словенської, хорватської, сербської та македонської".

Далі хорвати домагались, майже дослівно, того самого, що й київська конференція у лютому 1963 року: "треба забезпечити послідовне застосування хорватської мови в шкільництві, журналістиці, в громадському та політичному житті, в радіо й телевізії, завжди, коли це стосується до хорватського населення, і щоб урядовці, виховники та громадські працівники без уваги, звідки вони походять, урядово користувались мовою оточення, де вони працюють".

"Деклярація" виступила теж проти назви "сербськохорватська" або "хорватськосербська" мова, бо в наслідок сучасної "мовної практики" всюди "накидають 'державну мову' (сербську — А. І.), так що хорватську літературну мову доводять у нерівноправне становище місцевої говірки".

Цією "Деклярацією" хорвати формально відмовились від т. зв. Новосадського * домовлення (1954). Оце домовлення декларувало: "спільну лінгвістичну основу сербської й хорватської літературної мови, не заперечуючи історичної, культурноісторичної, національної та політичної істини про право кожного народу на власний мовний засіб національного та культурного життя".

Новосадське домовлення це щирі бажання колишніх хорватських мрійників про об'єднання південнослов'янських народів (єпископ

*Від міста Нови Сад.

Штросмаєр, світової слави різьбар Мештровіч, політик Трумбіч і т. д.) 111
У нинішній час це наслідок післявоєнних умов, де хорвати були в гіршій
позиції від сербів.

Зі своєрідною відлигою в Югославії при кінці 60-их років прийшло
й критичне наставлення до Новосадського договору. У статті про
"Хорватський правопис" проф. Радослав Катічіч пише: "У цьому
домовленні узмістовлено недиференційоване твердження про мовну
єдність і його часто тлумачено, ніби немає хорватської літературної
мови та її цілості в просторі й часі. Заперечувано, що вона є носієм при-
таманних культурних вартостей, які становлять частину хорватського
буття та виникають із цілої хорватської історії".

За постановою комісії найповажнішої культурної установи "Матица
Хрватска" опрацьовано хорватський правопис (автори: С. Бабіч, Б.
Фінка, й М. Могуш). При кінці 1971 року, як словник уже був у друкарні,
центральна влада в Београді його заборонила. Знищено 40-тисячний
наклад. Почалась теж нагінка на "буржуазний націоналізм", кампанія
проти "націоналістичної диверсії" тощо. Розгромлено "Матицу
Хрватску", чимало інших культурних установ, часописів і т. д. Чистка не
минула й комуністичну хорватську верхівку (д-р Савка Дабчевіч-Кучар,
Міка Тріпало та інші).

2

Хорватський правопис складається з двох основних частин:
Правописні правила і словник. Крім статті від видавництва, є ще стаття
члена правописної комісії проф. Р. Катічіча (вже згаданого). Видала цей
правопис редакція часопису *Нова Хрватска* у Лондоні (Англія) без змін,
бо цей правопис може, як сказано у передмові, "корисно послужити й
усім славістам у світі в першій мірі тому, що він кодифікує та санкціонує
вже існуючу мовну практику в хорватському народі".

Обширні правописні правила йдуть за традицією дотеперішніх
правил, які багато де в чому різняться від сербських. Сербський
правопис цілком фонетичний ("як чуєш, так пиши"), а хорватський
трохи консервативніший. Крім того, що сам дух однієї та другої мови
різний (впливи Сходу на сербську мову, а Заходу на хорватську), теж і
мовні норми обох відмінні (морфологія, складня тощо).

У словниковій частині подано правопис тільки хорватських слів.
Усунено т. зв. дублети, тобто — сербські слова, що їх всуміш подавав
Новосадський правопис.

Деяка новість у правилах це пунктація. Традиційно хорватська
пунктація — граматична, а сербська — логічна. Тепер і хорвати
допускають до деякої міри логічну, тобто — вільнішу, пунктацію.

З українського боку треба зробити заваження щодо транслітерації
чужих азбук. Українська в ньому не докладна, бо змішана з російською.

У параграфі 349, 2. а) сказано: "Російські (й українські) специфічні
букви треба транслітерувати так: ѐ = е (ё), щ = šč, ю = ju, я = ja, й = j, ь = '

112 (апостроф). Далі ще подано и *и* і та відмічено, що цю транслітерацію можна назвати "посередня транскрипція", "бо ми ніколи не пишемо російські імена цілком фонетично" (стор. 78 і 79).

З поданого видно, що йде тут мова тільки до деякої міри про українську азбуку. Адже в нас ніхто не мішає букви *и* з *і*. Далі нема нашого *г*, що різне від російського *г*. Також нічого не згадано про наш апостроф ні про вимову нашого *е*. Отож, з цього правила хорват думатиме, що азбука українська та російська — однакові.

3

Хотілося б бодай кількома словами внести деяку ясність у питання південнослов'янських мов. У нас загально панує погляд, ніби хорватська мова це частина сербської. Навіть відомі наші славісти помилково пишуть, наприклад, про чакавський¹ або кайкавський² діалект як сербський, а про хорватів як сербське плем'я.³

Південнослов'янські мови діляться за трьома головними діалектами відповідно до відносно-питального *що*: 1. Чакавський (ча = що), 2. Кайкавський (кай = що) і 3. Штокавський (што = що). Тільки хорватська мова має всі ті три діалекти.

1836 року хорвати прийняли за свою літературну мову штокавсько-ієкавський діалект (від вимови *ять*, *ѣ* як *іє*). Досі їхня література вживала всіх діалектів зі своїми піддіалектами (чакавсько-ікавський, від *ѣ* = *і*, кайкавсько-єкавський, *ѣ* = *е*, штокавсько-ікавський тощо).

Сучасна сербська літературна мова це штокавсько-єкавський діалект, а словенська мова розвинулась на основі кайкавського діалекту.

Коли ж ідеться про сербську та хорватську мови, то в історичному аспекті їхній розвиток та існування йшов окремими та різними шляхами. Хорватська мова зі своєю глаголичною азбукою (тривала ця азбука тисячу років аж до наших днів, 1927 р.) розвивалась безперервно з найдавніших часів:

"Поруч із церковною літературою старослов'янською мовою хорватської редакції живе в хорватів уже від 12-го віку і світська письменність чистою народною мовою, а від 15-го віку й мистецька література в європейському розумінні".⁴

У сербів не було такого мовного розвитку. До 19-го віку серби вживали насамперед старослов'янської, а потім старослов'янсько-

1. Л. А. Булаховський, *Нариси з загального мовознавства*, Київ, 1955, стор. 104.

2. Юрій Шерех, *Всеволод Ганцов, Олена Курило*, Вінніпег, УВАН: 1954, стор. 67.

3. Л. А. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ, 1956, стор. 147.

4. Dr. Blaz Juršić, *Nacrt hrvatske slovnice (Нарис хорватської граматики)*, Zagreb, 1944, стор. 10.

руської (на граматиці Смотрицького) мови не тільки в церковній письменності, але й у всій літературі. Щойно Вук Караджідж завів у літературу народну мову.

Не зважаючи на велику подібність і спорідненість обох мов, ці окремі шляхи історичного розвитку мусіли привести і до окремих та самобутніх, у багато дечому відмінних, формувань.

Ця схожість сербської та хорватської мов привела славістів до штучного її окреслення "сербськохорватська" (або "хорватсько-сербська"). Колись ще й таке було окреслення "сербсько-хорватсько-словенська" мова. Такого окреслення в мові ні одного народу не знайти: ні серби так не називають своєї мови ні хорвати своєї.

Антін В. Івахнюк

Художнє лиття на Україні

П. М. Жолтовський ХУДОЖНЄ ЛИТТЯ НА УКРАЇНІ В XIV-XVIII СТ. (Київ: Видавництво "Наукова думка", 1973) 132 стор.

Ця книжка може бути типовим зразком тих дослідницьких видань, які на наших очах створили світлу епоху духовного збагачення і росту. Сталінізм мав ту "позитивну" прикмету, що залишив у спадщину для відважніших одиниць право домагатися правди і науки. Те страшне спустошення, залишене сталінізмом, треба було заліковувати. Самі ж партійно-урядові чинники були визнали, що учені не мали доступу до джерел і архівів, які були під замком. Сотні науковців кинулися з жадобою до джерел. Почали появлятися нові видання з історії, мовознавства, краєзнавства, етнографії, фолкльору. Не будучи призначені для масового читача, вони масово і блискавично розкуповувалися в крамницях Української РСР. В періодичній пресі було досить скарг на низькі тиражі таких видань. У всякому разі всі бажаючі не могли їх придбати.

Ці умови створили появу праці Павла Жолтовського. У вступі він говорить:

"Художнє ливарство на Україні має давні традиції. Ще східним слов'янам було відоме художнє лиття, і не тільки дрібне, а й монументальне...

"За часів Київської Русі художнє ливарництво набуло різноманітних форм. Відливалися знаряддя, прикраси, культові (церковні, — Л. Л.) предмети. До наших часів дійшли фрагменти дзвонів, люстри, свічники, рукомийники (акваманіли).

"...Збережені до наших часів речові, літературні та архівні матеріали

не дають можливості рівномірно і з належною повнотою простежити історичний розвиток художнього виливництва на Україні в епоху складання української народності. Фрагментарні відомості кидають світло лише на деякі епізоди з історії художнього відливництва в XIII-XV ст.

"Від пізніших часів, починаючи з XVI ст., до нас дійшло значно більше пам'яток та архівних матеріалів, але вони в свою чергу стосуються переважно західньоукраїнських земель, слабше висвітлюючи відливництво на Наддніпрянщині й Лівобережжі.

"Проте, не зважаючи на таку нерівномірність, є змога окреслити головні етапи розвитку художнього лиття на Україні в XVI-XVIII ст. в таких головних його видах, як монументальне відливництво, дрібне лиття різних побутових предметів та відливництво з олова (коввісарство)".

Цій своїй настанові П. Жолтовський слідує від першої до останньої сторінки. В книжці є багато посилань на рідкісні публікації і джерела, вона містить 105 ілюстрацій. Автор склав і включив до своєї праці словник прізвищ 151 майстра художнього лиття з усіма можливими відомостями про них.

Отже це особлива книжка, в якій акумульовано велику працю автора і насвітлено ту творчість української людини, яка так довго перебувала в тіні забуття.

Книжка пробилася до життя в малосприятливих умовах, яких уже тепер не існує. На перешкоді знову став адміністративно-бюрократичний примітивізм.

Леонід Лиман

ЗВЕРНЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ ПРИБАЛТИКИ, УКРАЇНИ І КАВКАЗУ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Сімнадцять політичних в'язнів з Прибалтики, України і Кавказу, що перебувають у концентраційних таборах Мордовії, недавно звернулися окремим листом до Ради Національностей Верховної Ради СРСР (копія для ООН), в якому запротестували проти політики КПРС у відношенні до не-російських народів та запропонували цілий ряд практичних заходів для привернення не-російським республікам прав, що їх їм теоретично гарантує Конституція СРСР.

Звернення, що має п'ять сторінок машинопису, поширюється в СРСР. Його підписали ув'язнені в Мордовських таборах чотири громадяни Прибалтики, чотири з Кавказу і дев'ять українців, а саме: Левко Лук'яненко, Володимир Безуглий, Анатолій Корнійчук, Володимир Глива, Іван Ільчук, Дмитро Пилиняк, Іван Покровський, Олексій Степанюк та Андрій Турик.

У Зверненні м. ін. читаємо:

"Конституція СРСР підтверджує суверенність національних союзних республік і передбачає ряд основних положень, що гарантують цю суверенність. За конституційними нормами верховна влада і влада на місцях в цілості і неподільно належить радам депутатів трудящих... На ділі однак сувереном влади, всупереч конституції, стала КПРС... Структура КПРС, яка узаконює строге підпорядкування комуністичних клітин союзних республік Центрові (а вони у свою чергу, на місцях, привласнюють собі владу виборних органів), зводять нанівець державний суверенітет тих республік. Що більше, тому що КПРС і її ЦК — це по суті органи комуністів Російської СФСР і рівночасно вища інстанція для ЦК компартій союзних республік, ті ЦК практично знаходяться на рівні обкомів РСФСР...

"В галузі міжнаціональних взаємин, політика комуністів спрямована на прискінення злиття не-російських націй з росіянами... Прискінене економічне освоєвання окраїнних національних районів ведеться шляхом спрямування туди інтернаціональної робочої сили. А ті люди, змушені вибирати між не-російськими мовами і мовою російською, вибирають російську, бож уся промисловість і її керівні кадри наскрізь зрусифіковані. Таким чином такі робітники збільшують

російськомовну частину населення національної республіки і стають додатковими чинниками русифікації...

"Державна система освіти служить засобом для того, щоб через неї нав'язувати підростаючому поколінню величання Росії та усього російського... А національно-визвольну боротьбу не-російських народів проти російської імперії або зовсім замовчують, або представляють як реакційний і консервативний рух. У той же час будь-який рух за національне самовизначення комуністична пропаганда таврує як буржуазний націоналізм і жорстоко переслідує каральними державними органами.

"Дуже вимовне те, що історія радянських місць ув'язнення політичних противників не знає випадку, щоб засуджені були люди російської національності за намагання відділити Росію від СРСР, в час коли серед позбавлених волі чисельно репрезентовані люди багатьох інших націй, які організували серед своїх народів рух за відділення від Росії..."

Автори Звернення роблять висновки з оцінки такого стану речей в СРСР та висувають свої конкретні пропозиції. Вони пишуть:

"Ми кровно заінтересовані не тільки у фізичному збереженні і економічному добробуті наших націй, але також в їхньому дальшому культурному розвитку і тому вимагаємо послідовного пошанування постанов конституції, що гарантують майбутнє наших націй, а зокрема:

"1. Уведення національних мов у національних і автономних республіках як державних мов.

"2. Уведення і здійснення в життя права на культурну автономію меншостям поза їх адміністративною територією, або позбавлення росіян привілеїв на виключне користування таким правом.

"3. Поширення суверенних прав союзних республік у їх безпосередніх зв'язках з зовнішнім світом у галузі культури, політики та економіки.

"4. Привернення республіканських військових формацій згідно зі статтею 18-б конституції СРСР.

"5. Передання у повне відання союзних та автономних республік всіх промислових підприємств, що знаходяться на їх території.

"6. Встановлення повно й влади конституційних органів, значить рад депутатів трудящих, і чітке розмежування сфер державної влади та партійного впливу, установлення контролю держави над діяльністю КПРС.

"7. Політика державних органів союзних та автономних республік повинна на практиці відповідати інтересам даної нації. Кожний член нації повинен мати змогу користуватися правами, які передбачає стаття 125 конституції СРСР для оборони своїх національних інтересів".

Звернення сімнадцятьох політичних в'язнів Мордовських таборів кінчається такою вимогою:

"Непошанування конституційних норм і прав, що гарантують суверенність та рівноправність націй, політика правлячої партії, що

загрожує самому існуванню наших націй, автоматично дає нам моральну підставу для того, щоб покористуватися записаним в конституції правом (ст. 17 конституції СРСР) на ведення пропаганди за вихід наших республік з Союзу Радянських Соціалістичних Республік. За ведення діяльності, спрямованої на здійснення такого, гарантованого конституцією права, не повинні карати”.

ЧОРНОВОЛОВІ ПОГРОЖУЮТЬ ПСИХІАТРИЧНОЮ ТЮРМОЮ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — З Пермських таборів наспіли вістки, що Вячеслав Чорновіл опинився перед загрозою запроторення у психіатричну тюрму.

Після його засуду (у березні 1973) на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання, його перевезено у Пермські табори. Останньо він перебуває у таборі “Учр. 389/36”, ст. Всесвятская, Чусовського району, Пермської області.

Протестуючи проти несправедливого засуду і жорстоких шикан таборової адміністрації, Чорновіл декілька разів проголошував голодівку і домагався публічної пресової конференції, на якій він хотів представити свою справу. У відповідь на це, таборова адміністрація і КГБ запроторювали його у бункри і останньо почали погрожувати психіатричною тюрмою. Виснажений ув'язненням, БУРами і голодівками, Чорновіл часто хворіє.

Рівночасно з таборовими шиканами, режим робить натиск на Чорновола, щоб він “покаявся”, відкликав свої попередні заяви і протести, а, якщо він відмовиться — “його чекає психіатрія”.

Чорновіл, автор *Лиха з розуму*, “Листа до Шелеста, Нікітченка і Щербицького”, “Відповіді Стенчукові” та ряду протестів проти репресій на Україні, перший раз був заарештований 3 серпня 1967 р. і засуджений 15 листопада 1967 р. Львівським обласним судом на 3 роки ув'язнення. Цей засуд він відбував у таборі біля Вінниці. У зв'язку з амністією, його звільнено 3 лютого 1969 р. Другий раз Чорновола заарештовано разом з іншими культурними діячами Львова, Києва, Івано-Франківська та інших міст України, 13 січня 1972 р.

ОЛЕКСАНДЕР СЕРГІЄНКО У ВЛАДИМІРСЬКІЙ ТЮРМІ. ЛЕОНІД ПЛЮЩ ВАЖКО ХВОРІЄ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — З України одержано детальніші вістки про ув'язнення українських патріотів. Олександра Ф. Сергієнка перевезено з Пермського концтабору (учр. ВС-389/36) до Владимирської тюрми. О. Сергієнко, колишній інструктор малярства в школі ч. 97 у Києві, був заарештований у Києві в січні 1972 року і в липні

118 1972 засуджений Київським обласним судом за статтею 62 КК УРСР на 7 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання. Його обвинувачували головню в тому, що він начебто "власноручно відредагував перших 33 сторінки тексту книжки І. Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*", 15 березня 1973 р. О. Сергієнка перевезли на 6 місяців до таборової тюрми (ПКТ — Приміщення камерного типу) з огляду на "дисциплінарні причини". 28 грудня 1973 р. Кучинський міський суд рішив перевести Сергієнка до Владимирської тюрми на три роки. Начальник табору ч. 36, майор В. Ф. Котов пояснив, що "... перевезення до тюрми це тільки адміністративне покарання, а не засуд за вчинений злочин". Сергієнко хворіє туберкульозом легенів.

Леонід Плющ, український математик з Києва, що, як відомо, знаходиться в Дніпропетровській психіатричній лікарні, важко хворіє після того, як кагебівські "лікарі" почали давати йому інсуліну, хоч він не хворіє діабетом. Стало відомо, що в липні ц. р. психіатрична комісія мала рішити про дальшу його долю. На запит дружини, Татяни Житникової, про стан його здоров'я, лікар-кагебіст відповів, що Плющ все ще має "ненормальні ідеї і його треба ще довго лікувати".

Наспіли теж деякі додаткові вістки і уточнення до процесу Василя Лісового, Євгена Пронюка і Івана Семанюка, що відбувся з кінцем листопада 1973 р. у Києві. Їх справу розглядав Київський обласний суд і їх обвинувачували за статтею 62 КК УРСР.

Василь Лісовий — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту Філософії АН УРСР, член КППС, одружений, має двоє дітей (одне з них немовля).

Євген Пронюк (колега Лісового), — науковий співробітник Інституту Філософії АН УРСР. До захисту дисертації його не допущено у зв'язку з тим, що на місці його праці знайдено самвидавну літературу. Його переведено на іншу роботу, як бібліографа.

Про Івана Семанюка відомо тільки , що він був студентом В. Лісового.

Євгена Пронюка заарештували 8 липня 1972 р. на вулиці у Києві. В його течі знайшли копії листа до ЦК і видатних людей Радянського Союзу — академіків, письменників, державних діячів і інших, в якому говориться про ряд незаконних політичних судових процесів, що відбулися останню на Україні. Після арешту Є. Пронюка, В. Лісовий склав заяву про своє співавторство листа до ЦК, в результаті чого його звільнили з праці й опісля заарештували. Звільнили з праці також його вагітну дружину.

Іван Семанюк, довідавшись про арешт Лісового і Пронюка, написав до офіційних установ листа в їх обороні. У нього перевели обшук, а згодом заарештували.

На суді справу Лісового, Пронюка і Семанюка розглядали як справу групи. Їх обвинувачували у виготовленні і розповсюдженні "Листа до ЦК" і розцінювали цей лист як "антирадянський", метою

якого було "підірвати радянську владу". Їм також закидали, що вони співпрацювали при випуску двох чисел *Українського вісника*.

На суді І. Семанюк покаявся. В. Лісовий і Є. Пронюк не визнали вини за собою, і відкинули усі обвинувачення, як незаконні. Є. Пронюк закінчив своє останнє слово латинською приповідкою "Нехай вмирає світ, лише хай живе закон".

На суді Івана Світличного (19-27 квітня 1973 р. у Києві) в обвинувальному акті прокурор називав матеріяли ще з 1966 р., коли Світличний був заарештований вперше і відсидів 8 місяців у тюрмі. Тоді його звільнили за недостатчею доказів. Серед свідків на процесі виступали М. Холодний і Л. Селезненко. Як відомо, І. Світличного засудили на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

На суді Надії О. Світличної, який відбувся в Києві 23-24 березня 1973, її обвинувачували у збереженні рукописів Данила Шумука та інших матеріялів українського самвидаву. Її засудили на 4 роки таборів і тепер вона перебуває у Мордовській АССР (Тенгушевський район, с. Барашево, учр. 385/3-4).

Про процес Івана Дзюби стало відомо, що він відбувся 11-16 березня 1973 р. у Київському обласному суді. Його обвинувачували за статтю 62 КК УРСР. На залі були присутні представники установ в яких Дзюба працював (*Біохемічний журнал* і В-во "Дніпро"), а від спілки Письменників України були присутні І. Солдатенко, М. Рудь і А. Хорунжий. В перших місяцях слідства його обвинувачували у співавторстві якоїсь програми, до якої він не мав жодного відношення. На суді ж Дзюбу обвинувачували в написанні і розповсюдженні праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Дзюба заявив, що його праця не була призначена для публікації, а написана у формі листа до першого секретаря ЦК КПУ.

Процес Євгена Сверстюка (заарештований 14 січня 1972 р.) відбувся 16-24 квітня 1973 р. Суддя Дишель нікого не допустив на суд крім свідків. Сверстюкові закидали, що він у виступі перед працівниками освіти в 1963 р. критикував працю у школах. Його обвинувачували також в авторстві таких літературознавчих праць, як *Собор у ристованні*, "Іван Котляревський сміється", "Остання сльоза" (літературний есей про один із останніх творів Т. Шевченка), "На свято матері" (роздуми про долю жінок в історії України).

Окреме місце в акті обвинувачення Сверстюка, прокурор присвятив згоданим розмовам Сверстюка зі знайомими та сусідами, в яких він виявляв себе "антирадянщиком". Сверстюка засудили на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

ТАТЬЯНА ХОДОРОВИЧ СКЛАЛА ЗБІРКУ ДОКУМЕНТІВ ПРО ДОЛЮ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — За кордоном одержано збірку документів про українського математика, кол. співробітника

120 Інституту кібернетики Академії Наук УРСР, Леоніда Плюща. Збірка має понад сто сторінок машинопису. Її автором є Татьяна Ходорович, член Ініціативної Групи для Оборони Прав Людини в СРСР і кол. співробітниця Інституту російської мови Академії Наук СРСР.

Новий документ самвидаву називається "Історія недуги Леоніда Плюща" і складається з чотирьох частин. Перша частина — це листи Л. Плюща з Дніпропетровської психіатричної в'язниці до його дружини Татьяни Житникової та його малолітніх синів, а також до приятелів; друга — документи, що відносяться до діагнозу згодної недуги Л. Плюща та його лікування; третя — розповіді друзів Плюща про нього, а четверта — письма дружини Плюща до різних партійних та судових органів, а також офіційні документи, наприклад, протоколи обшуків, відповіді властей на письма Житникової і под.

Хоч у світі вже чимало відомо про долю Л. Плюща від часу його заарештування у січні 1972 р., документи, що їх збрала Татьяна Ходорович, кидають новий жмут світла на долю українського вченого. Збірка Ходорович розгортає перед читачами жахливу картину насильства не тільки політичних і поліційних органів СРСР, але також радянських психіатрів над особами запротореними у т. зв. психіатричні заклади. Л. Плющ та інші громадяни СРСР, що попали туди за "інакші" погляди і рахуються, в радянських умовах, "небезпечні для оточення", змушені жити поруч із справді психічно хворими. Т. зв. санітарна служба це здебільша кримінальні злочинці, які часто брутально б'ють, тих, якими вони ніби мали б опікуватися.

Дружина Л. Плюща зуміла змобілізувати для оборони її чоловіка ширше коло громадян, але їхні протестні письма, чи петиції до властей є досі безуспішні, дарма, що стан здоров'я Л. Плюща дуже поганий. Його, умово здорову людину, далі лікують галоперідолом, що спричинює нестерпні фізичні і психічні муки.

Збірка документів Татьяни Ходорович появиться незабаром у видавництві "Сучасність".

ЗВЕРНЕННЯ САХАРОВА ДО БРЕЖНЄВА І НІКСОНА В ОБОРОНІ МОРОЗА ТА ІНШИХ В'ЯЗНІВ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — На Заході одержано повні тексти двох звернень академіка А. Сахарова, — перше до Л. Брежнєва і Р. Ніксона у справі 84-ох російських, українських, єврейських та інших в'язнів, — друге до Л. Брежнєва у справі В. Мороза. У цьому останньому Сахаров пише: "Чотири роки тому заарештований вдруге політичний в'язень Валентин Мороз, після дворічного перебування в одиночній камері Владмирської тюрми, вимагає перевезення його до табору та проголошує голодівку. Валентина Мороза, що відбув вже раніше 4-річний реченець ув'язнення, засуджено на 6 років тюрми, 3 роки таборів і 5 років заслання за написання репортажу про страхоття його першого ув'язнення. Тільки намаганням властей приховати ганебну

правду, можна пояснити їх повторну жорстокість. В тюрмі Мороз 121 терпів від нападів кримінальних злочинців і на власне прохання був переведений до одиночної камери. Єдине порушення режиму, в якому його обвинувачують — це розмова українською мовою з дружиною під час побачення. Я Вас прошу вглянути (у цю справу) і врятувати чесну і мужню людину”.

Лист до Брежнєва і Ніксона Сахаров починає словами: ”Ви зустрічаєтесь, щоб розглянути численні і важливі для обох великих країн та для цілого світу політичні справи. Я закликаю Вас під час Вашої зустрічі звернути увагу також на проблеми гуманності і основних прав людини... Допоможіть взаємно поінформувати громадян наших країн про гласність, свободу релігії і думки у дусі Загальної декларації прав людини, зокрема її 19-ої статті. Спричиніться до звільнення політичних в'язнів, припинення переслідувань за переконання і поширення інформації, за релігійні переконання, за спроби покинути країну”.

Далі Сахаров закликає: ”Допоможіть негайно звільнити таких видатних і мужніх людей як Буковський, Григоренко, Плющ, Мороз, Глузман, Любарський К., Кудірка, Убожко, Джемілев, Акіцов, Болонкін, Хаустов, Шумук, Шухевич, Фельдман, Гаврилов, Пономарев, Надія і Іван Світличні, жінка і чоловік Строката і Караванський, жінка і чоловік Сильва Залмансон і Кузнецов, жінка і чоловік Ірина Калинець-Стасів й Ігор Калинець, Стефанія Шабатура, Ірина Сенік, Дарія Гусяк, брати Вульф і Ізраїль Залмансон, священник Романюк, священник Заливако, Чиннов, Красівський, Лупиніс, Чорновіл, Дремлюга, Макаров, Рушкенас, Сімутіс, Рудайтіс, Повілоніс, Сакаускас, Шахвердян, Романов А., Абанькін, Тішінас, Ханціс, Бабич, Сусленський, Садо, Огурцов, Фролов, Попадюк, Сверстюк, Вахман, Могілевер, Школьнік, Альтман, Федоров, Мурженко, Менделевич, Димшіц, Хнох, Бутман, Комаров, Азерніков, Данильчук, Макаренко, Шнарр, Ладигенський, Пенсон, Пірогов, Некіпелов, Суперфін, Старчик, Дандарон, Монтлевич, Буткус, Лавров, Вайль, Амальрик, Хейфец!”

Сахаров стверджує, що ”цей список далеко не повний, тому що багатьох я не знаю. Кожне ім'я тут — це важка і героїчна доля. Ці люди не займалися політичною діяльністю, не підривали державних основ. З повним правом їх можна назвати в'язнями сумління, жертвами несправедливості і трагічних обставин”.

І далі Сахаров пише: ”Я перераховую тут радянських в'язнів, але це не значить, що я вважаю, що несправедливості діють тільки у моїй країні, я просто пишу лише про те, про що мені краще відомо. Зробіть все, що у Ваших силах, бодай для деяких — жінок, старих і хворих, засуджених удруге — бо їх суди карають особливо несправедливо. Спричиніться до негайного звільнення усіх, що є ув'язнені понад установлений законом 15-річний реченець. Допоможіть (перевести) міжнародну контролю над місцями ув'язнення у всіх країнах, бо якраз там найчастіше порушуються права людини і гуманність! Немає нічого

122 більше небезпечного для людства, як промовчуване, приховане зло і насилля”.

Своє звернення Сахаров закінчує пересторогою: ”Якщо Ви відмовитесь діяти згідно з вимогами гуманності, Ви позбавите Ваші почини живої духовної сили, засудите їх на безуспішність і не доб’єтесь здійснення високих цілей миру і безпеки. Я хочу вірити, що Ви цього не бажаєте”.

НАДІЇ СВІТЛИЧНІЙ ЗАГРОЖУЄ УВ’ЯЗНЕННЯ У ПСИХІАТРИЧНІЙ ЛІКАРНІ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Згідно з вістками з СРСР, органи КГБ загрозили Надії Світличній, яка тепер перебуває у Мордовських таборах примусової праці, перенесенням до т. зв. ”психушки”, себто психіатричної лікарні, якщо вона не припинить писання скарг проти брутальної поведінки таборових властей. Попередньо вже стало відомо, що в подібній небезпеці знаходиться Вячеслав Чорновіл.

Надія Світлична була заарештована в квітні 1972 року під час масових арештів української інтелігенції. Вона є рідною сестрою літературного критика Івана Світличного. Надію Світличну судили в Києві 23-24 березня 1973 року і засудили на 4 роки таборів примусової праці та заслання.

Є також вістки, що в процесі дальшого переслідування української інтелігенції, органи КГБ посилили свій терор проти таких видатних діячів української культури як перекладачі чужомовних літератур Григорій Кочур та Микола Лукаш, а також проти письменника Сергія Плачинди.

ПОЛІТВ’ЯЗНІ ПЕРМСЬКОГО ТАБОРУ В ОБОРОНІ ЄВГЕНА ПРОНЮКА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Група політичних в’язнів Пермського табору примусової праці, ч. 35, провела голодівку в обороні Євгена Пронюка, кол. співробітника Інституту Філософії Академії Наук УРСР. Причиною голодівки було те, що Пронюк серйозно захворів у травні, але таборові власті, не зважаючи на його хворобу, змушували його виходити на роботу. Свою солідарність з Пронюком в’язні виявили ще й тому, що у тому ж часі до табору прибула дружина Пронюка, але таборова адміністрація відмовила їй права на побачення з хворим чоловіком.

У протестній голодівці в’язнів брав участь також видатний російський дисидент, Володимир Буковський. За вияв його солідарности з Пронюком, Буковського перевели до Владимирської в’язниці, де він тепер перебуває. Його адреса: м. Владимир, учр. ОД-1, ст. 2. Треба

згадати, що Буковський хворіє на серце і на хронічний ревматизм.

123

У квітні ц. р. він вів голодівку, до якої тоді приєдналися ок. 50 політичних в'язнів.

Спільні голодівки в'язнів стали останньо в радянських таборах і в'язницях одним із засобів самооборони проти знущань адміністрації.

ЗВЕРНЕННЯ В'ЯЗНІВ РАДЯНСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ ДО СВІТОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ. ЗАХОДИ В СПРАВІ УВ'ЯЗНЕНИХ.

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — На Заході одержано передане з СРСР звернення невідомої групи політв'язнів СРСР до громадськості світу. Його зміст яскраво документує серйозне становище, в якому знайшлися громадяни Радянського Союзу, переслідувані режимом за їхні переконання. Текст звернення такий:

”Ми звертаємось до громадськості світу і до тієї частини радянського суспільства, якій не байдуже майбутнє СРСР. Ми затривожені і занепокоєні щораз більшим посиленням тенденцій сталінізму в СРСР. В системі КГБ і МВД це вже не тенденція, але відкритий, чітко спрямований курс.

Від 1972 року політв'язнів перевозять все далі на північ у традиційні сталінські місця з гострим кліматом. ”Ще вам не Мордовія”, — кажуть політв'язням на Уралі, а в Мордовії лякають перевезенням на Урал. Нам не дають теплого одягу, тримають на мізерних харчах, урядовим порядком позбавляють вітамінів. Нас знову одягнули в традиційний, понижуючий одяг з окремими знаками на грудях. Нас знову голять і стрижуть під нульку, забирають предмети релігійного культу та релігійну літературу. Нас держать у карних ізоляторах з цементовою підлогою, де нас мучать холодом і голодом. Через низький рівень медичної опіки вмирають наші товариші. Сорока, Галансков, Куркіс... Хто з нас на черзі? Нас змушують виконувати одностайну і понижуючу роботу. Хто гарантує, що шахта в зоні ВС 37 ремонтиться не для мордовських в'язнів?

З року на рік режим для політв'язнів загострюється. Наші права все більше обмежують. Нашу особисту гідність понижують на кожному кроці. Ми позбавлені права купити за власні гроші трохи додаткових харчів (на 5 рублів місячно!), побачень з рідними і листування. Т. зв. політзайняття перетворюються у засіб тиску на політв'язнів. Наші звернення до офіційних державних органів, КГБ і таборова влада гостро контролює та цензурує. Навіть називати себе політв'язнями нам категорично забороняється. Більшість моральних і фізичних принижень не є ділом окремих людей, але вони освячені законом. Кому, як не нам, що перебувають за ключими дротами, близькі і зрозумілі трагедії народів Чіле і Греції... Але нам не відомо, чи є ще десь, поза СРСР табори суворого режиму для політв'язнів-жінок? Тоталітарні режими — це горе не одній країні, але усього людства. Від нас і від вас залежить

те, чи відродиться сталінізм з усіма його страхіттями. Пасивність в обличчі надходячої небезпеки — це злочин”.

Відома із своїх мужніх виступів в обороні переслідуваних в СРСР, зокрема Валентина Мороза, російська діячка Татьяна Ходорович вислала 1 липня телеграму до Міжнародного Червоного Хреста у зв'язку з голодівкою, що її проводив тоді академік Сахаров під час відвідин президента Ніксона в Москві. В телеграмі Т. Ходорович писала:

”Вважаючи, що людське милосердя стоїть поза будь-якою політикою і вище неї, я закликаю вас, що добровільно взяли на себе хрест активного вияву милосердя, — допоміть усім, хто страждає, дайте негайну підтримку в'язням радянських концентраційних таборів, в'язниць, психіатричних тюрем, що знаходяться у розпачливому становищі і що їх переслідують за їхні переконання.

Сьогодні вашої допомоги зокрема потребують Володимир Буковський, Валентин Мороз, Олексій Сергієнко, Леонід Плющ, Олександр Фельдман, Ігор Огурцов.

Я надіюсь, що ваш активний виступ в їх обороні буде ще одним добрим ділом і допоможе рідним та знайомим переконати Сахарова, який є сповнений зворушливою любов'ю до людей та готовий поділити їх терпіння, щоб він припинив голодівку, яка може негативно вплинути на стан його здоров'я”.

Наспіли також вістки, що у зв'язку з голодівкою Валентина Мороза, про що широко повідомляла вже міжнародна преса, його дружина, Раїса, без успіху намагалася добитися телефонічного зв'язку з начальником Владимирської в'язниці Віталієм Ф. Завяльником (число його телефону в м. Владимирі є 4670), щоб дізнатися про стан здоров'я її чоловіка. В дисидентських колах СРСР панує переконання, що в таких умовах можуть допомогти Морозові телефонічні звернення з-за кордону, подібно як це практикують у таких ситуаціях закордонні жидівські організації, чи окремі одиниці.

Згідно з найновішими вістками останньо засідала комісія для ”перевірки здоров'я” Леоніда Плюща, який перебуває у Дніпропетровській психіатричній ”лікарні”. Комісія вирішила, що він далі ”психічно хворий”. Наступна сесія комісії відбудеться за шість місяців. Тому, що стан здоров'я Плюща дуже поганий, існують серйозні побоювання, що продовжене на шість місяців ”лікування” може мати трагічні результати.

Серія: Література і мистецтво

- Ч. 25. Олекса Ізарський, КИЇВ, роман, Мюнхен, 1971, 452 стор.
 Роман відомого українського романіста Олекси Ізарського з життя українського студентства в Києві в 1930-их роках, що є продовженням його ж повістей *Ранок і Віктор і Ляля*.
 Ціна 9.00 дол.
- Ч. 26. Самюель Беккет, ЧЕКАЮЧИ НА ГОДО й ОСТАННЯ СТРИЧКА КРАППА, Мюнхен, 1972, 101 стор. Обкладинка Юрія Соловія.
 Дві п'єси провідного європейського письменника, народженого 1906 року в Ірландії, Самюеля Беккета, в українському перекладі Богдана Бойчука (*Чекаючи на Годо*) та Юрія Тарнавського (*Остання стрічка Краппа*).
 Ціна 2.50 дол.
- Ч. 27. Олекса Ізарський, САКСОНСЬКА ЗИМА, повість, Мюнхен, 1972, 173 стор.
 Повість Олекси Ізарського з життя української інтелігенції, вивезеної під час Другої світової війни з України на примусові роботи в Саксонії у Німеччині.
 Ціна 4.00 дол.
- Ч. 28. Євген Маланюк, ПЕРСТЕНЬ І ПОСОХ, Епілоги, Мюнхен, 1972, 75 стор. Обкладинка і портрет роботи Любослава Гуцалюка.
 Остання збірка поезій померлого 1968 року видатного українського еміграційного поета Євгена Маланюка, приготована до друку автором ще за його життя і видана згідно із його задумом. Охоплює збірка три цикли поезій "Лютий", "Поле бою" і "Парастас".
 Ціна 2.50 дол.
- Ч. 29. Емма Андієвська, РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ, Мюнхен, 1973, 291 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.
 Нова повість відомої української еміграційної письменниці Емми Андієвської, авторки низки збірок поезій і роману *Герострати* (1971). Відбувається дія повісти в таборі ДП і її героями є українські втікачі з часу після Другої світової війни.
 Ціна 5.95 дол.

- 126 Ч. 30. Анна Ахматова, РЕКВІЄМ, Переклав Борис Олександрів, Мюнхен, 1973, 22 стор. Обкладинка Мирона Левицького.

Світової слави поема російської поетки українського роду Анни Горенко-Ахматової в українському перекладі Бориса Олександра. З портретом авторки.

Ціна 2.00 дол.

- Ч. 31. Василь Симоненко, БЕРЕГ ЧЕКАНЬ, Видання друге, доповнене, Вибір і коментарі Івана Кошелівця, Мюнхен, 1973, 306 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Вибір поезій Василя Симоненка із збірок *Тиша і грім* та *Земне тяжіння* із включенням його казок, оповідань із збірки *Вино з троянд*, щоденника, як також поезій заборонених в УРСР або спотворених радянською цензурою. В додатках надруковані вірші інших поетів — друзів В. Симоненка, присвячені його пам'яті. Друге, доповнене видання охоплює також вірші із поетичної спадщини В. Симоненка, опубліковані після 1966 року.

Ціна 6.95 дол.

- Ч. 32. Авраам Шифрін, ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР, Мюнхен, 1973, 431 стор. Переклад з російської: В. Кобрин. Обкладинка: М. Левицький.

Спогади визначного єврейського політичного діяча Авраама Шифріна (тепер в Ізраїлі) з його 10-річного перебування в тюрмах і концтаборах СРСР. В книзі, ілюстрованій фотографіями окремих в'язнів і картами розміщення таборів, наświetлені побут і важкі переживання в'язнів різних національностей, в тому числі й українських, між ними Митр. Йосифа Сліпого, Катрі Зарицької, Михайла Сороки, Юрія Шухевича, Володимира Горбового.

Ціна 7.95 дол.

- Ч. 33. Федеріко Гарсія Льорка, ЧОТИРИ ДРАМИ: Криваве весілля. Пустошня. Панна Розіта. Господа Бернарда Альби. Переклад з еспанської Віри Вовк у співробітництві з Вольфрамом Бургардтом і Г. К. Мюнхен, 1974, 229 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Переклад чотирьох найвидатніших п'єс із драматичної творчості визначного еспанського поета Федеріко Гарсія Льорки (1899-1936), автора збірок поезій *Книга поем* (1921), *Циганське романсеро* (1928), *Поет у Нью-Йорку* (1940).

Ціна 6.95 дол.

- Ч. 34. Фрідріх Дюрренматт, ГОСТИНА СТАРОЇ ДАМИ, Трагічна комедія, Переклад з німецької Віри Вовк і Є. П., Мюнхен, 1974, 106 стор. Обкладинка Любослава Гуцалука. 127

Український переклад широковідомого драматичного твору одного з найвидатніших німецькомовних драматургів сучасності — швейцарського письменника Фрідріха Дюрренматта (нар. 1921). Героїня п'єси — мультимільонерка Клер Цаханасян.

Ціна 3.00 дол.

- Ч. 35. ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР, Поезія — Проза — Критика, Видання друге, перероблене і доповнене, Упорядкування, вступні статті і біографічні довідки Івана Кошелівця, Мюнхен, 1974, понад 700 стор.

Хрестоматія поезії, прози і критики старшого, середнього і молодих поколінь в сучасній літературі Української РСР.

Ціна 15.00 дол.

- Ч. 36. Жан Кокто, ЛЮДСЬКИЙ ГОЛОС, Переклад Оксани Соловей, Мюнхен, 1974, 43 стор.

Драматичний монолог видатного сучасного французького письменника, мистця і театрального діяча Жана Кокто (1889-1963) в українському перекладі Оксани Соловей. Вперше *Людський голос* був введений на сцені Французької Комедії 1930 року.

Ціна 1.50 дол.

- Ч. 37. Олекса Веретенченко, ЗАМОРСЬКІ ВИНА, Поезії, Мюнхен, 1974, 122 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Нова збірка поезій українського еміграційного поета Олекси Веретенченка, автора збірок поезій *Перший грім* (1939), *Дим вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1952) і перекладу Байронової поеми *Мазепа* (1959).

Ціна 3.60 дол.

- Ч. 38. Богдан Кравців, ГЛОСАРИЙ, АБО ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТАЄМНИХ, ПРИЗАБУТИХ, І НЕ ЗАВЖДИ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ, Сонети, Регенсбург — Рутерфорд, 1949-1974, 73 стор. Вільєта, заставки і кінцівки роботи мистця Якова Гніздовського.

Збірка сонетів, написаних в 1945-1948 роках під час перебування автора у Західній Німеччині. У поетичній творчості Богдана Кравцева *Глосарій* — одинадцята книжка поезій.

Ціна 3.50 дол.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Марина Приходько*: З Нью-Йоркських поезій.
9 — : Вісімсотріччя Полтави.
10 *Олекса Ізарський*: Полтава (I).
31 *Марта Тарнавська*: Землетрус.
33 *Богдан Кравців*: Ренесанс і гуманізм на Україні.
53 *Андрій Сологуб*: З нагоди однієї виставки.
60 *Омельян Мазурик*: Гіперреалізм і концептуальне мистецтво.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 65 *Степан Лобас*: Роздуми біля монумента в степу.
73 *Іван С. Коронецький*: Національний дохід Української РСР.
85 *Олександр Дибич*: Самвидав у Києві.
94 *Юрій Семенко*: Слідами Ю. Боголюбова.
100 *Василь Витвицький*: До питання українсько-польських взаємин.
101 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 105 *Святослав Гординський*: Аркадія Оленська в галерії Бодлі.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 110 *Антін В. Івахнюк*: Хорватський правопис — "націоналістична диверсія".
113 *Леонід Лиман*: Художнє лиття на Україні.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 115 Звернення політичних в'язнів Прибалтики, України і Кавказу.
117 Чорноволові погрожують психіатричною тюрмою.
117 Олександр Сергієнко у Владимирській тюрмі.
119 Татяна Ходорович склала збірку документів про долю Л. Плюща.
120 Звернення А. Сахарова до Брежнєва і Ніксона в обороні Мороза та інших в'язнів.
122 Надії Світличній загрожує ув'язнення у психіатричній лікарні.
122 Політв'язні Пермського табору в обороні Євгена Пронюка.
123 Звернення в'язнів рад. концтаборів до світової громадськості.
125 Нові видання "Сучасности".

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО

РЕКВІЄМ

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".